

**T.C.
MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS PROGRAMI**

TEZ BAŞLIĞI

**TÜRKİYE-AZERBAYCAN EKONOMİK İLİŞKİLERİ: 1995-2022 DÖNEMİ
ANALİZİ**

Ad SOYAD

Mehraj SARIKHANLI

Danışman

Prof. Dr. Melih ÖZÇALIK

MANİSA-2024

TAAHHÜTNAME

Bu tezin Manisa Celal Bayar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İktisat Ana Bilim Dalında akademik ve etik kurallara uygun olarak yazıldığını ve kullanılan tüm literatür bilgilerinin referans gösterilerek tezde yer aldığını, tamamen kendi çalışmam olduğunu, her alıntıya kaynak gösterdiğimi, tezin yazımında akademik ve etik kurallara aykırı herhangi bir yapay zeka ve program kullanmadığımı beyan ederim.

Mehraj SARIKHANLI

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Ad SOYAD

Mehraj SARIKHANLI

Manisa Celal Bayar Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

İktisat Anabilim Dalı

Danışman:

Prof. Dr. Melih ÖZÇALIK

Türkiye ile Azerbaycan arasındaki dış ticaret, işsizlik ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin anlaşılması, her iki ülkenin ekonomik performansının ve bölgesel iş birliğinin değerlendirilmesi açısından önemlidir. Yapılan çalışmanın amacı iki ülke arasındaki uluslararası ilişkilerin gelişimi ve analiz etmektir. Bu kapsamda, Azerbaycan'ın ekonomik büyümesi ile Türkiye arasındaki dış ticaret ilişkisi ve Azerbaycan'daki işsizlik oranı arasındaki nedensellik ve etkileşimleri incelenmiştir.

Çalışmanın veri kaynağı, Azerbaycan'a ait kişi başına düşen reel GSYİH ekonomik büyümeyi temsil ederken, Türkiye ile yapılan ihracat ve ithalat, dış ticareti yansıtmakta ve Azerbaycan'ın işsizlik oranları(IO) da dikkate alınmıştır. 1995-2022 yılları arasındaki yıllık verileri kullanılarak değerlendirmeler yapılmıştır. Analiz sonuçları, Türkiye'ye yapılan ihracat geliri (LIHC) ile Azerbaycan'ın ekonomik büyümesi (LGDP) arasında Granger nedensellik etkisi olmadığını göstermiştir. Ayrıca LGDP ile LIHC arasında Granger nedenselliğin olmadığı sonucuna varılmıştır. Ancak LGDP ile Türkiye ithalat geliri (LITX) arasında Granger nedensellik vardır. Bu sonuç, Azerbaycan'ın ekonomik büyümesinin Türkiye'den yapılan ithalatla ilişkili olabilir. Johansen eşbütünleşme testi sonuçları, veri setinde en azından bir uzun vadeli eşbütünleşme ilişkisi olduğunu göstermektedir. LIHC'nin LGDP'ye olan etkisi negatif yönde ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu sonuç, Türkiye'den Azerbaycan'a yapılan ihracatın Azerbaycan'ın ekonomik büyümesini olumsuz etkilediğini göstermektedir. LITX'in LGDP'ye olan etkisi pozitif yönde ve son derece güçlüdür. Bu, Türkiye'den Azerbaycan'a yapılan ithalatın Azerbaycan'ın ekonomik büyümesini olumlu yönde

etkilediği bulgusuna varılmıştır. IO'nun LGDP'ye olan etkisi istatistiksel olarak anlamlı değildir. Bu sonuçlardan yararlanarak Türkiye ve Azerbaycan, daha fazla ekonomik büyümeyi destekleyecek, iş birliğini derinleştirecek ve sürdürülebilir kalkınmaya katkıda bulunacak adımlar atabilir.

Anahtar Kelimeler: Dış ticaret, İşsizlik, Ekonomik büyüme, Makroekonomik değişkenler, İstihdam

2024, 81 sayfa

ABSTRACT

M.Sc. Thesis

Name and LASTNAME
Mehraj SARIKHANLI
Manisa Celal Bayar University
Graduate School of Education
Department of Economy

Supervisor:
Prof. Dr. Melih ÖZÇALIK

Understanding the relationship between foreign trade, unemployment and economic growth between Turkey and Azerbaijan is important for evaluating the economic performance of both countries and regional cooperation. The aim of this study is to analyse the development of international relations between the two countries. In this context, the causality and interactions between the economic growth of Azerbaijan and the foreign trade relationship between Turkey and the unemployment rate in Azerbaijan are analysed.

The data source of the study, Azerbaijan's real GDP per capita represents economic growth, while exports and imports with Turkey reflect foreign trade and Azerbaijan's unemployment rate (IO) is also taken into account. The annual data for the period 1995-2022 were used for the analyses. The results of the analyses show that there is no Granger causality effect between export income to Turkey (LIHC) and Azerbaijan's economic growth (LGDP). It is also concluded that there is no Granger causality between LGDP and LIHC. However, there is Granger causality between LGDP and Turkey's import income (LITX). This result suggests that Azerbaijan's economic growth may be related to imports from Turkey. The Johansen cointegration test results show that there is at least one long-run cointegration relationship in the data set. The effect of LIHC on LGDP is negative and statistically significant. This result indicates that exports from Turkey to Azerbaijan have a negative impact on Azerbaijan's economic growth.

The effect of LITX on LGDP is positive and highly significant. This implies that imports from Turkey to Azerbaijan positively affect Azerbaijan's economic growth. The

effect of IO on LGDP is not statistically significant. Taking advantage of these results, Turkey and Azerbaijan can take steps to promote further economic growth, deepen cooperation and contribute to sustainable development.

Keywords: Foreign trade, Unemployment, Economic growth, Macroeconomic variables, Employment

2023, 81 pages

ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR

Bu çalışma, Türkiye ve Azerbaycan arasındaki güçlü ilişkinin daha da büyümesine katkıda bulunmayı amaçlamaktadır ve bu iki ülkenin gelecekteki işbirliği potansiyelini daha da artırabilir.

Her iki ülke, çevre dostu projelere odaklanarak sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ağırlık verebilir. Bu, hem ekonomik büyümeyi destekleyebilir hem de çevresel sorumlulukları yerine getirmelerine yardımcı olabilir.

Tezimi tamamlamanın mutluluğu ve gururu içerisinde, destekleriyle her zaman yanımda olan değerli danışman hocam Prof. Dr. Melih ÖZÇALIK, sevgili eşime ve samimi katkılarıyla süreci renklendiren dostum Bakhtiyar GARAYEV'e içten teşekkürlerimi sunmak isterim.

Prof. Dr. Melih ÖZÇALIK'ın bilgeliği, rehberliği ve sabrı sayesinde tez süreci benim için gerçek bir öğrenme deneyimi haline geldi. Kendisinin özverili destekleri olmadan bu başarıyı elde etmek mümkün olmazdı.

Hep birlikte geçirdiğimiz bu süre zarfında, sizlerin varlığı benim için gerçek bir güç kaynağı oldu. Emeği geçen herkese teşekkür ederim.

Mehraj SARIKHANLI

Manisa, 2024

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
ADF	Genişletilmiş Dickey Fuller Birim Kök
ADGK	Azerbaycan Devlet Gümrük Komitesi
ADSK	Azerbaycan Devlet İstatistik Kurumu
ARDL	Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Sınır Testi
AZN	Azerbaycan Manatı
BM	Birleşmiş Milletler
BTC	Bakü-Tiflis-Ceyhan
FAO	Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü
GSMH	Gayri Safi Milli Hasıla
GSYİH	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
IHC	Türkiye'ye Yapılan İhracat Geliri
IO	İşsizlik Oranı
ITX	Türkiye'den Yapılan İthalat Geliri
İGE	İnsani Gelişme Endeksi
KDV	Katma Değer Vergisi
KEİT	Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı
LM	Lagrange çarpanı
OECD	Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü
SIC	Schwarz Kriteri
SOCAR	Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TANAP	Trans Anadolu Boru Hattı
ÜFE	Üretici Fiyat Endeksi
VAR	Vektör Otoregresyon
YDS	Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1. Azerbaycan'ın İhracatında İlk 10 Ürün (2022)	35
Şekil 2. Azerbaycan'ın İthalatında İlk 10 Ürün(2022-Milyon \$)	36
Şekil 3. Azerbaycan'ın Ticaret Yaptığı Başlıca Ülkeler(2022)	37
Şekil 4. GDP Verilerinin Logaritmik Grafiği	54
Şekil 5. Türkiye'ye 1995-2022 Yılında Yapılan İhracat Ve İthalat	55
Şekil 6. AR Karakteristik Polinomunun Ters Kökleri	61
Şekil 7. CUSUM Grafiği.....	67
Şekil 8. CUSUMQ Grafiği.....	68

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 1.Azerbaycan'ın GSYİH Ve Kişibaşına Düşen GSYİH Tutarları (1990-2022)	28
Tablo 2. Azerbaycan'da İstihdam ve İşsizlik Oranları.....	30
Tablo 3. İstihdam Edilen Nüfusun Ekonomik Faaliyet Türlerine Göre Dağılımı(%)	31
Tablo 4.Çalışan Nüfusun Mülk Türlerine Göre Dağılımı	32
Tablo 5. Dış Ticaret Dinamikleri.....	33
Tablo 6. Azerbaycan ve Türkiye 1995-2022 Yıllarındaki Dış Ticaret (Milyon, \$)	41
Tablo 7. Tarımsal Üretimde Yeterlilik Durumu	43
Tablo 8. Azerbaycan'ın İhraç Ettiği İlk 10 Tarım Ürünü (Milyon, Dolar)	43
Tablo 9. Azerbaycan'ın Türkiye'ye İhraç Ettiği Tarım Ürünleri(Milyon, Dolar)	44
Tablo 10. Azerbaycan'ın İthal Ettiği İlk 10 Tarım Ürünü (Milyon, Dolar)	45
Tablo 11.Azerbaycan'ın Türkiye'den İthal Ettiği Tarım Ürünleri(Milyon, Dolar).....	45
Tablo 12. Türkiye'den Azerbaycan'a İnşaat Malzemeleri İhracı(Bin, Dolar).....	48
Tablo 13. Kullanılan Değişkenler Ve Veri Kaynakları.....	54
Tablo 14. Tanımlayıcı İstatistikler	55
Tablo 16. ADF Test Sonuçları (LIHC).....	57
Tablo 17. ADF Test Sonuçları (LITX)	57
Tablo 18. ADF Test Sonuçları (LGDP)	58
Tablo 19. ADF Test Sonuçları (IO)	58
Tablo 20. LIHC Ve LGDP Arasındaki Granger Nedensellik Testi	59
Tablo 21. Johansen Eşbütünleşme Testi	61
Tablo 22. Koentegrasyon Testi	61
Tablo 23. ARDL Modeli	62
Tablo 24. F Sınır Testi	63
Tablo 25.Normallik Testi	65
Tablo 26. Korelasyon LM Testi	66
Tablo 27. Değişen Varyans Testi	67

İÇİNDEKİLER

BAŞLIK SAYFASI.....	i
TAAHHÜTNAME.....	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	v
ÖN SÖZ VE	vii
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ.....	viii
ŞEKİLLER DİZİNİ.....	ix
TABLolar DİZİNİ.....	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1.1. ULUSLARARASI (DIŞ) TİCARET TEORİLERİ	3
1.1.1. Geleneksel Uluslararası Ticaret Teorileri	3
1.1.1.1. Mutlak Üstünlük Teorisi	3
1.1.1.2. Karşılaştırmalı Üstünlük Teorisi.....	4
1.1.1.3. Faktör Donatımı Teorisi.....	5
1.1.2. Yeni Uluslararası Ticaret Teorileri	7
1.1.2.1. Vasıflı Emek Teorisi	7
1.1.2.2. Teknoloji Açığı Teorisi	8
1.1.2.3. Ürün Döngüsü Teorisi.....	9
1.1.2.4. Tercih Benzerliği Teorisi.....	10
1.1.2.5. Ölçek Ekonomileri Teorisi	11
1.1.2.6. Tekelci Rekabet Teorisi	12
1.2. ULUSLARARASI TİCARETİN ETKİLERİ	13
1.3. İŞSİZLİK KAVRAMI VE TÜRLERİ.....	14
1.3.1. İşsizliğin Türleri.....	15
1.3.1.1. Geçici İşsizlik	16

1.3.1.2. Kalıcı İşsizlik.....	16
1.3.1.3. Açık İşsizlik ve Gizli İşsizlik	16
1.3.1.4. Friksiyonel İşsizlik.....	17
1.3.1.5. Yapısal İşsizlik	17
1.3.1.6. Bölgesel İşsizlik.....	18
1.3.1.7. Mesleki İşsizlik.....	18
1.3.1.8. Konjoktürel İşsizlik.....	18
1.3.1.9. Mevsimsel İşsizlik	19
1.3.1.10. Teknolojik İşsizlik.....	19
1.3.1.11. Gönüllü ve Gönülsüz İşsizlik	20
1.4. EKONOMİK BÜYÜME KAVRAMI VE ÖLÇÜLME YÖNTEMLERİ	20
1.4.1. Ekonomik Büyümenin Ölçülmesi	21
1.4.1.1. Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH).....	22
1.4.1.2. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH).....	22
1.4.2. Ekonomik Büyüme Modelleri	23

İKİNCİ BÖLÜM

2.1. AZERBAYCAN'IN GENEL EKONOMİSİ VE DIŞ TİCARETİNİN GENEL GÖRÜNÜMÜ	26
2.1.1. Azerbaycan'ın Gayri Safi Yurtiçi Hasılasındaki (GSYİH) Gelişmeleri.....	27
2.1.2. İstihdamdaki Gelişmeler	29
2.1.3. Azerbaycan'ın Dış Ticareti	33
2.1.4. Azerbaycan'ın Dış Ticaret Yaptığı Ülkeler ve Ürünler	35
2.2. TÜRKİYE-AZERBAYCAN İLİŞKİLERİ	38
2.2.1. Türkiye –Azerbaycan Dış Ticari İlişkileri	40
2.2.2. Türkiye ve Azerbaycan Arasında Sektörlere Göre Dış Ticaret	42
2.2.2.1 Tarım ve Gıda Sanayi Ürünleri Dış Ticareti	42
2.2.2.2 Sanayi Ürünleri Dış Ticareti.....	46
2.2.2.3. İnşaat Malzemeleri Dış Ticareti.....	48

2.3. Literatür Taraması.....	48
2.3.1. Ekonomik büyüme ve dış ticaret ile ilgili çalışmalar	48
2.3.2. Ekonomik büyüme ve işsizlik ile ilgili çalışmalar	51

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.1. VERİ SETİ VE METODOLOJİ.....	53
3.1.1. Birim kök testleri.....	56
3.1.2. Granger nedensellik testi	59
3.1.3. VAR modeli(Johansen eşbütünleşme testi)	60
3.1.4. ARDL modeli	62
3.1.5. F-Sınır testi.....	62
3.1.6. Uzun dönem sonuçlar	64
3.1.7. Normallik testi	65
3.1.8. Korelasyon LM testi	65
3.1.9. Değişen varyans testi	66
3.1.9. CUSUM & CUSUMQ testleri.....	67
SONUÇ	69
KAYNAKÇA	73

GİRİŞ

Dünya ülkelerinde ulusal ekonominin karşı karşıya olduğu temel görev, sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasının yanı sıra dış ekonomik ilişkilerin güçlendirilmesi ve verimliliğin artırılmasıdır. Bu nedenle, başta ithalat ve ihracat olmak üzere ülkeler arası dış ticaret cirosunun doğru oluşumu ve geliştirilmesi büyük önem taşımaktadır. Dış ticaret, bir ülkenin ekonomik büyüme potansiyelini artırarak milli geliri ve refahı artırır. Aynı zamanda dış ticaret iş fırsatları yaratmakta ve istihdam düzeylerini iyileştirmektedir. Dış ticaretin bir diğer önemli faydası da teknolojik ilerlemeyi tetiklemesidir. Dış ticaret bir ülkenin ekonomik büyümesini destekler ve gelişmesine katkıda bulunur. İthalat ve ihracat faaliyetleri büyümeyi desteklemekte ve ülkenin sanayi ve ticaret sektörlerinin gelişmesine katkıda bulunmaktadır. Dış ticaret aynı zamanda yeni iş fırsatları yaratmakta ve istihdamın artmasına yardımcı olmaktadır.

Türkiye, 2018 yılı verilerine göre dünyanın 17. ekonomisi olarak hızlı bir ekonomik büyümeye sahiptir. Bu nedenle, coğrafi olarak birbirine yakın olan ve nüfus geliri hızla artan Türkiye, Azerbaycan'ın ihracatı için cazip hale geliyor. Aynı zamanda birçok alanda dinamik bir şekilde gelişen ve çeşitli ürünler ihraç eden Türkiye, ucuz ithalat açısından da Azerbaycan'ın ilgisini çekmektedir.

Dış ticaret alım-satım işlevlerinin teslimi konusunda ihracat ve ithalat olmak üzere iki yöntem bulunmaktadır. İhracat ulusal ekonomik kalkınmada önemli bir rol oynamaktadır. Uluslararası büyüme için bir esas elde etmek, finansal durumu daha da iyileştirmek, piyasa rekabet gücünü artırmak, yerel rekabette üstün olmak gibi, kendine has avantajlarıyla araştırmamızın teorik temelini oluşturmaktadır. Buna göre çalışmanın konusu Türkiye ile Azerbaycan arasındaki dış ticaretindeki işbirliklerinin Azerbaycan ekonomisine etkisini incelemektir.

Dünya genelinde ekonominin dalgalandığı ve negatif yönde etkilendiği son dönemlerde, uluslararası ticaret konuları boyut değiştirmekle kalmadı, aynı zamanda daha da önem kazanmıştır. Ayrıca, Azerbaycan ve Türkiye arasındaki diplomatik ve ekonomik ilişkiler geliştikçe iki ülke arasındaki dış ticaret hacmi de önem kazanmaktadır. Son dönemlerde yaşanan pek çok küresel olay ekonomi ve uluslararası ticareti etkilemiş, bu durum Türkiye'nin Azerbaycan'la olan dış ticaret ilişkilerine de yansımıştır. Bu çalışmamın amacı Azerbaycan ile Türkiye arasında ticaret ilişkilerinin geçmişten günümüze Azerbaycan ekonomisine etkilerini incelemektir. Bu bağlamda

çalışmaya başlamadan önce sorduğumuz araştırma sorusu “Azerbaycan'ın Türkiye ile dış ticaret ilişkileri Azerbaycan ekonomisini nasıl etkiler?” şeklindedir.

Günümüzde global ekonominin ve uluslararası ticaretin gelişmesiyle birlikte bu konulardaki akademik araştırmalar artmaya devam etmiş, ülkeler arasında uluslararası ticaret ilişkileri ayrıntılı olarak incelenip anlaşılmaya başlanmıştır. Böylece, son yıllarda dış ticaretin öneminin arttığını gözlemlenmektedir. Dış ticaretin ülkelerin pazarlarını genişletmelerine ve yurt içinde bulunamayan mal ve hizmetleri elde etmelerine olanak sağlaması, onu daha önemli getirmektedir. Azerbaycan ve Türkiye benzerin ülkelerin için uluslararası ticaret sayesinde pazarların daha rekabetçi konuma gelmesi oldukça önemlidir. Bu doğrultuda iki devlet ilişkilerinin anlaşılması, dinamikler açısından incelemesi ve ülke ekonomisine etkilerini ortaya koymak araştırmayı öne çıkaran unsurlardan biridir. Bu çalışma aynı zamanda Azerbaycan ve Türkiye arasındaki uluslararası ticaret ilişkilerini de kapsamaktadır. Gıda, tarım, sanayi ve inşaat sektörlerindeki ithalat ve ihracat hareketlerini incelenmiştir.

Azerbaycan ve Türkiye arasındaki dış ticaretin Azerbaycan ekonomisine etkisini inceleyen bu çalışma üç bileşenden oluşmaktadır. Çalışmanın ilk bölümünde dış ticaretin tarihsel gelişimi, uluslararası ticaret teorileri, uluslararası ticaretin ekonomik etkisi ve ekonomik büyüme, işsizlik ve uluslararası ticaretin Azerbaycan ekonomisi ile ilgili genel konular yer almaktadır. İlk olarak, uluslararası ticaret teorileri anlatılmış, ardından uluslararası ticaretin etkilerinden bahsedilmiştir. Daha sonra, işsizlik kavramı ve birlikte türleri, akabinde ekonomik büyüme kavramı ve büyümenin ölçülmesi yöntemleri açıklanmıştır

Çalışmanın ikinci bölümünde Azerbaycan ekonomisi ve dış ticaretinin genel görünümü anlatılmıştır. Akabinde, Azerbaycan ve Türkiye ilişkileri kapsamında iki ülke arasındaki dış ticarete değinilmiş ve en fazla ticaret yapılan sektörler verilerle incelenmiştir

Üçüncü bölümde Azerbaycan'ın ekonomik büyümesi ile Türkiye arasındaki dış ticaret ilişkisi ve Azerbaycan'daki işsizlik oranı arasındaki nedensellik ve etkileşimleri analiz edilmiştir. Bu bağlamda analiz zamanı kullanılacak veri seti tanıtılmış, metodoloji açıklanmaktadır. Son olarak ise bulgulara dayalı ulaşılan sonuçlar açıklanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TEORİK ÇERÇEVE

1.1. ULUSLARARASI (DIŞ) TİCARET TEORİLERİ

Uluslararası ticaret, dış ticaretin nedenleri ve fiyat oluşumu, dış ticaret teorileri ile açıklanır. Örnek olarak, Adam Smith, Mutlak Üstünlük Teoremi ile ticaretin kökenini iş bölümü kavramına bağlamıştır. Bu teoriye göre,

Örneğin Adam Smith, Mutlak Üstünlük Teoremini öne sürerek ticaretin kökenlerini işbölümü fikrine bağlamaya çalıştı. Klasik okulun kurucuları, her ülkenin kendi ürettiği malların üretiminde mutlak üstün bir şekilde uzmanlaşması durumunda, toplam uluslararası üretimin artacağına ve her ülkenin üretilmediği malları elde edebileceği savunulmaktadır. Dış ticaret yoluyla daha pahalı üretilen mallar diğer ülkelerden satın alınarak daha ucuz fiyatlarla seri olarak temin edebilir (Deviren, 2004). Literatüre bakıldığı zaman uluslararası ticareti açıklamaya yönelik pek çok teori mevcuttur. Bu teorileri iki temel başlıkta incelemek mümkündür:

1. Geleneksel uluslararası ticaret teorileri
2. Yeni uluslararası ticaret teorileri

1.1.1. Geleneksel Uluslararası Ticaret Teorileri

Geleneksel uluslararası ticaret teorisine göre, eğer dış ticaret bir engel olmadan serbestçe gerçekleştirilirse bu durum her ülke için elverişli olur ve dünya kaynaklarının dağıtılmasında etkinlik sağlanır (Öztürk, 2012:28). Genellikle, geleneksel uluslararası ticaret, 1776 yılından 19. yüzyılın ortalarına kadar var olan iktisadi bir görüştür. Klasik iktisat Merkantilist ekonomi politikasına tepki olarak ortaya çıktı ve uluslararası ticaret ile dünya kaynaklarını etkili bir şekilde kullanılacağını savunmuştur (Krugman, Obstfeld and Melitz, 2012 :76). Geleneksel uluslararası ticaret teorilerini aşağıdaki başlıklarla ile incelenebilir:

- a) Mutlak Üstünlük Teorisi;
- b) Karşılaştırmalı Üstünlük Teorisi;
- c) Faktör Donatımı Teorisi

1.1.1.1. Mutlak Üstünlük Teorisi

Klasik teorilerden biri olan bu teoriyi anlayabilmek için öncelikle mutlak üstünlük kavramını ne demek olduğunu incelenmelidir. Mutlak avantaj veya üstünlük, bir bireyin, firmanın veya ulusun herhangi bir ürünü diğer bireylerden, firmalardan

veya ülkelerden daha düşük maliyetle üretim yapması olarak tanımlanır. Mutlak üstünlüğe sahip olan firma, aynı hizmet veya ürün üreten diğer firmalarla karşılaştırıldığında, daha az girdi veya daha etkili süreçler kullanarak birim başına daha az mutlak maliyet ile bir hizmet veya ürün ortaya çıkarmasıdır(Schumacher,2012:56).

Adam Smith 18. Yüzyılda Mutlak üstünlük teorisini geliştirmiştir. Bu teoride bir ülke bir ürünü başka bir ülkeden daha az maliyetle üretmesi zamanı mutlak üstünlüğe sahip olması fikri savunulmaktadır dayanmaktadır. Amerika ve Çin'i örnek verecek olursak, eğer Çin 10 Dolar değerinde bir gözlük üretebiliyorsa ve Amerika 15 Dolar değerinde gözlük ürettiği zaman Çin gözlük üretiminde mutlak bir üstünlüğe sahip olmasını göstermektedir. Teoriye göre, mutlak üstünlüğü olan firma veya ülke, o ürünleri üreterek ihraç etmelidir. Mutlak üstünlüğe sahip olmadığı ürünleri ise ülkelerden ithal etmelidir. Bu sayede her iki ülke veya firma daha az maliyet harcayarak daha fazla ürün veya hizmet tüketecektir. Mutlak Üstünlük, A. Smith'in "Milletlerin Zenginliği" eserinde ülkelerin belirli bir ürün üzerinde uzmanlaşarak ticaret sayesinde kazanç sağlayacağını belirtilmiştir (Seyidoğlu, 2015:29).

1.1.1.2. Karşılaştırmalı Üstünlük Teorisi

Karşılaştırmalı üstünlükler teorisi, David Ricardo tarafından 19. yüzyılda geliştirilmiştir. Bu teori, mutlak üstünlükler teorisinin eksikliklerini ele almaya yöneliktir(Öztürk, 2012: 20).Bu teori, bir ülkenin başka bir ülkeye kıyasla belirli bir malı daha düşük maliyetle üretebilmesi durumunda, o malda mutlak bir üstünlük olduğunu savunur. Fakat bazen bir ülke iki malda da mutlak üstünlüğe sahip olabilir. Böyle durumlarda, mutlak üstünlükler teorisi ne göre hangi malın üretileceği ve ihraç edileceği konusunda net bir sonuç vermek mümkün değildir. Bu soruna ise fırsat maliyeti kavramını kullanarak çözüm getirilmektedir. Fırsat maliyeti, bir malın üretimi zamanı vazgeçilen diğer mal miktarını ifade etmektedir.

Karşılaştırmalı üstünlükler teorisine göre, bir ülkenin belirli bir malda karşılaştırmalı bir avantaja sahip olması demek o malın farklı malların farklı maliyetleri arasında en düşük farka sahip olması anlamına gelmektedir (Krugman, Obstfeld ve Melitz, 2012:25).

Karşılaştırmalı üstünlük teorisinin açıklanması için ilk olarak karşılaştırmalı üstünlük kavramı incelenmelidir. Fırsat maliyeti, bir seçeneğin seçildiği zaman kaybedilen potansiyel faydayı ifade etmektedirKarşılaştırmalı üstünlük, temel ilkesi

tüm aktörlerin işbirliğinden ve gönüllü ticaretten her zaman karşılıklı olarak yararlanabilmesi olan iktisat teorisinin en önemli kavramlarından biridir(Krugman, Obstfeld ve Melitz, 2012:27-28). Bu teori aynı zamanda Uluslararası Ticaret Teorisi'nin de temelini oluşturmaktadır(Seyidoğlu, 2015:30).

Karşılaştırmalı üstünlük durumunda, bir tarafın fırsat maliyeti (yani potansiyel fayda kaybı) diğer tarafınkinden daha düşüktür. Fırsat maliyetleri daha düşük olduğunda, dolayısıyla en az potansiyel fayda kaybına uğrayan taraf avantajlı olur (Öztürk,2012: 21).

Karşılaştırmalı üstünlük teorisinin yapısını detaylı olarak incelendiğinde teori emek değer teorisine dayanmaktadır (Siddiqui,2018:427).

Karşılaştırmalı üstünlük teorisi daha sonra da gelişmeye devam etmiştir. 1930 yılında karşılaştırmalı üstünlük teorisini emek değer teorisinden ayrıldı ve modern fırsat maliyeti formülasyonu ortaya çıktı (Samuelson, 1995:410). Yenilenmiş karşılaştırmalı üstünlük teorisi, uluslararası ticarete devrim yaratarak modern ticaret teorisinin temelini oluşturmuştur (Seyidoğlu, 2012:30).

1.1.1.3. Faktör Donatımı Teorisi

Faktör Donatımı Teorisi kapsamında bir ülkenin dış ticaretinde pay sahibi olan faktörler arasındaki farklılıklara dikkat edilmektedir. Bu faktörlere örnek olarak, sermaye, işgücü ve teknoloji ele alınabilir. Bu teori ile dış ticaret doğası ve faktör donatımları arasındaki ilişki incelenmektedir. Uluslararası ticaret ile ilgili olan faktör donatımı teorisi Heckscher ve Ohlin tarafından 19. yüzyılda geliştirilmiştir. Faktör donanımı, bir ülkenin üretim faktörlerinin miktarını ve kalitesini ifade eder.

Teoriye göre, bir ülkenin üretim faktörleri kalitesi ve miktarı, o ülkenin potansiyel olarak üretebileceği hizmet ve ürünleri etkilemektedir. Örnek olarak, bir ülkede sanayi odaklı çalışmalar devam ediyorsa, bu durumda teknolojik ürünlerin üretiminde uzmanlaşmasına neden olabilir Karşılaştırmalı üstünlük teorisinin temelini de Faktör donatımı teorisi oluşturmaktadır. Bu teoriye göre, ülkeler farklı faktör donanımlarına sahip oldukları için çeşitli ürünlerde karşılaştırmalı üstünlük elde ederler.

Bu teorinin de açıklanması için ilk olarak, fırsat maliyeti kavramı açıklanmalıdır. Fırsat maliyeti, bir seçenek seçildiği zaman diğer seçeneklerden elde

edilecek potansiyel kazançların kaybı olarak bilinmektedir. Fırsat maliyeti, bir mal veya hizmete bir sonraki en iyi seçeneğin maliyetidir (Hashimzade, Myles, Black, 2020).

Fırsat maliyeti, seçim ve kıtlık arasında temel ilişkiyi ifade etmeye çalışan ekonomide önemli bir teoridir. Kıt kaynakların verimli kullanımının sağlanmasında fırsat maliyetleri önemli bir payı vardır. Fırsat maliyeti formülü şu şekildedir:

$$\text{Fırsat Maliyeti} = FO - CO \quad (I)$$

Formüldeki FO, vazgeçilen en iyi alternatifin, CO ise seçilmiş olan alternatifin getirisini temsil etmektedir ve her bir alternatifin beklenen getirisi arasındaki farkı gösterir.

Ayrıca, fırsat maliyeti analizi bir firmanın sermaye yapısının belirlenmesi için önemli rol oynamaktadır. Hem özkaynak, hem de borç yatırımcılara ve hissedarlara yatırım riskinin telafi si için harcama gerektirirken, her ikisi de fırsat maliyeti taşımaktadır(Seyidoğlu, 2012:38). Örnek olarak, bir kredinin geri ödenmesi için gereken fonlar, yatırım getirisi potansiyeli olan tahvil veya pay senetlerine yatırılmaz. Bu durumda şirketin yatırım yerine borç kaldırıcı yoluyla genişlemenin daha karlı olup olmayacağına karar vermesi gerekmektedir(Parkin,2016). Dolayısıyla, bu teoriye göre, fırsat maliyetleri ileriye dönük olarak hesaplandığından her iki seçeneğin de reel bir getiri oranı bilinmemektedir.

Fırsat maliyeti oluşumunun tarihine dikkat ettiğimiz zaman Gottfried Haber'ı ile karşılaşırız. Yani, Haberler karşılaştırmalı maliyeti fırsat maliyeti ile tekraren formüle etmiştir(Krugman, Obstfeld ve Melitz, 2012:32).

Bilimsel olarak ekonomi alanında, faktör donanımları genel olarak bir ülkenin üretim yapmak için kullanabileceği arazi, para, emek ve girişimcilik olarak ele alınmaktadır(Gencer,2015:29). Diğer tüm faktörler eşit olduğunda, daha fazla kaynak donanımına sahip olan ülkeler, daha az kaynak donanımına sahip ülkelerle kıyasla gelişmeye daha yakındır(Krugman, Obstfeld ve Melitz, 2012:29). Ancak bir ülkenin faktör donanımlarından maksimum faydayı alabilmesi için bu kaynakların sağlam kurumlar tarafından sağlanmalı ve bu kaynakların eşit bir şekilde dağıtılmalıdır.

Bu teori, bir ülkenin karşılaştırmalı olarak üstünlüğünü ve ekonominin hangi ürünlere odaklanması gerektiğini inceler(Gencer,2015:12).

Herhangi bir mal veya hizmet üretiminde uzmanlaşmanın fırsat maliyetinin diğer ülkelerin maliyetinden az olması durumunda karşılaştırmalı üstünlük elde edilir. Bu durumda karşılaştırmalı üstünlük, verimlilik, işgücü maliyetleri, toprak ve sermaye gibi faktörlerden etkilenmektedir. Diğer faktörler, bir ülkenin gelişmiş bir mali sistem veya ölçek ekonomisi düzeyinde karşılaştırmalı üstünlük sağlamaktadır(Xiong, 2019). Toprak ile ilişkili faktör donanımlarına basit bir örnek alırsak, bu örneğin bakış açısı petrol/gaz gibi doğal kaynaklar ve coğrafi ölçek olacaktır. Petrol zengini ülkeler, sahip oldukları faktörleri üretmek için iç kaynaklarını kullanarak petrol ihraç edecektir.

1.1.2. Yeni Uluslararası Ticaret Teorileri

Yeni uluslararası ticaret teorileri, 1960'lardan sonra geliştirilen, ölçek ve etkilerinin artan rolüne dayanan ekonomik modelleri içermektedir. Yeni dış ticaret kuramcıları ölçek için sabit getiri hipotezini gevşetti ve bazıları korumacı önlemlerin bazı sektörlerin dünya ekonomisinde büyümesini sağlamaktadır (Letto-Gillies, 200:416).

1.1.2.1. Vasıflı Emek Teorisi

Vasıflı Emek teorisi Keesing ve Kenen tarafından önerilmiştir(Krugman, Obstfeld ve Melitz, 2012:60). Bu ekonomistlere göre, bu teori emek uzmanlaşmasında ülkeler arası farklılıkları açıklamaktadır 96 Vasıflı emeğin bol olduğu ülkelerin bu emeği gerektiren malların üretiminde ihtisaslaşacağı, vasıfsız emeğin bulunduğu ülkelerin ise vasıfsız emek tarafından üretilen malların üretiminde ihtisaslaşacağı öngörülmektedir (Seyidoğlu, 2012:81).

Rutin işleri yerine getiren genel bir işgücü yerine, karmaşık fiziksel veya bilişsel görevlerde uzmanlaşmış vasıflı bir emek; eğitim, teknik beceri ve tecrübeye sahip bir alandır. Vasıflı bir işçilik genel olarak, yüksek öğrenim, eğitim ve deneyim yoluyla edinilen uzmanlık düzeyiyle nitelendirilir ve buna benzer ölçüde daha fazla ücretlerle telafi edilir

Ekonomi hızla değiştikçe ve bilgiye yönelik işlevler arttıkça, geleceğin vasıflı işçiliği geçmişteki ve günümüzün vasıflı işçiliğinden farklılık gösterebilir. Otomotiv sektörünün yaygınlaşması ve yapay zeka gibi yeni sektörlerin ortaya çıkması ve

gelişmesi, kısa vadede vasıflı işgücü kavramını yeniden gündeme getiren nedenlerdendir (Hayes, 2022).

Rekabetin giderek arttığı bir dönemde, vasıflı işgücü hayati önem taşımaktadır. Gelişmekte olan Asya hızlı bir şekilde vasıflı işgücü havuzu oluşturmaktadır. Aynı zamanda, 19.yüzyılın ortasından bu güne kadar ekonomik gelişmeni hâkim olduğu Batı Avrupa ülkeleri ve Amerika Birleşik Devletleri vasıflı işçilerin korunmasına ve sayılarının artmasına daha da odaklanılmıştır.

Avrupa'daki bazı ülkeler vasıflı işgücü geliştirme konusunda öncü olmuştur. Özellikle Almanya, otomotiv fabrikaları, makine imalat tesisleri, teknoloji donanımı, yazılım geliştirme ofisleri ve bankacılık ofisleri gibi kurumsal sektördeki çıraklık programlarıyla bir rol model olarak kabul edilmektedir(Taylor, 2021).

1.1.2.2. Teknoloji Açığı Teorisi

1961 senesinde M.V. Posner tarafından öne sürülen teknoloji açığı teorisi, ülkelerin piyasaya yeni mal veya hizmet sunmadaki avantajlarını tartışmaktadır. Bu teoriye göre, bir ülke, diğer ülkelerin pazara sunduğu yeni ürünü başarılı bir şekilde taklit edene veya onun yerine geçen bir ürün geliştirene kadar geçici bir tekele ve karşılaştırmalı bir üstünlüğü olacaktır. Teknoloji açığı teorisi, geçmişteki piyasa dengesini iddia eden Heckscher-Ohlin teorisinin aksine, teknolojik değişimlerle ilgilenmektedir (Seyidoğlu, 2012:103).

Teknoloji açığı teorisine göre, iki ülkenin ticarete girmeden önce aynı donanım, talep şartlarına ve fiyat seviyelerine sahip olduğu düşünülmektedir 101.Yerli üreticiler, yeni ürünleri yabancı piyasalardan ithal etmek veya ikame ürünler üretmek için yetersiz teknolojiye sahiptir. Bu durumda Posner, bahsekonu teknoloji açığının aşağıdaki üç gecikmeyi içerdiğine inanılmaktadır(Posner, 2000:109-110) :

- Dış yanıt gecikmesi: İnavatör bir firmanın yeni teknolojilerle sahip bir mal veya hizmet üretmesi için gereken süreyi aşarsa buna dış yanıt gecikmesi olarak nitelendirilmektedir.

- Yurtiçi yanıt gecikmesi: Tüm ulusal şirketlerin, yeni ithalat oluşturduğu tehdidin farkına dikkat etmeden önce global pazar ağırlıklarını korumabilmek için bir ürünün nispeten yeni versiyonlarını üretmelerini devam etmesi için gerekli süreyi aşarsa buna yurtiçi yanıt gecikmesi denilmektedir.

- Talep gecikmeleri: Yurtiçi tüketicilerin yeni bir ürün teknolojisini edinmeleri veya benimsemeleri için gerekli olan zamanı aşarsa buna talep gecikmeleri olarak bilinmektedir.

Bahsedilen teknoloji açığı modelinin teorik temellerinin geliştirilmesi Posner ile başlamıştır. Teorinin temeli teknolojinin yaygınlaşma hızı olarak saptanmıştır (Arslan, 2014:17).1966 senesinde Vernon, ürün yaşam döngüsü teorisinin sayesinde teknoloji açığı teorisini daha da genişletti(Seyidoğlu, 2012:104). Teknolojik olgunluk, ekonomik ve ticari canlılığın yeni anahtarı olmuştur. 1981’de Pasinetti, teknolojik boşluklardaki yenilik düzeyini vurgulayarak Ricardocu karşılaştırmalı üstünlük modelini sunmuştur. Ardından 1990’da Dosi vd., teknolojik boşlukları mutlak üstünlüğün "merkezi" olarak tanımlanmıştır (Filippetti ve Peyrache,2017:284).

Teorinin teknolojik yönüne ve ülkeler arası etkilerine bakıldığında, teoriye göre teknolojik değişim birikimlidir ve belirli bir ulusa özgü değildir(Castellacci, 2002: 334). Günümüz teknolojisi, bir ülkenin yeteneklerini büyük ölçüde belirleyebilmekte ve talep koşullarını ve teknoloji politikasını doğrudan etkileyebilmektedir. Ayrıca, teorinin varsayımlarından birine göre, yeni teknolojiler gelişmekte olan ülkelere yayıldığında küreselleşme bu ülkeleri olumlu yönde etkileyecek, aksi takdirde yalnızca iç pazara olumsuz etkileri olacaktır. Örneğin, Kenya gibi Afrika ülkeleri şu anda yalnızca dünya çapında anlamda değil, ülke içinde de teknoloji açıklarıyla karşı karşıyadır(Nyantakyi ve Munemo, 2017:217).

1.1.2.3. Ürün Döngüsü Teorisi

Ürün döngüsü teorisi Vernon tarafından geliştirilmiştir. Bu teori, bir ürünün yaşam dönemlerinin ilerleyen aşamalarında, ürünle ilgili tüm parçaların ve işçiliğin, ürünün buluş alanından kaynaklandığını ileri sürebilmektedir. Bir ürün dünya çapında kabul edilip kullanılmaya başlandıktan sonra, ilk üretim noktasından yavaş yavaş sapar ve bazen menşe ülkeden ithalat haline gelmektedir (Öztürk, 2012:50).

Bu teori, yüksek gelir gruplarına yönelen ve üretim zamanı büyük miktarda fon gerektiren mal ve hizmet için geçerli olmaktadır. Yeni mal üretimi zamanı ABD’de üretilip tüketilmekte, ihracat gerçekleşmemektedir. Ürünün olgunlaşma dönemi zamanı, büyük ölçekli üretim teknolojisi geliştirilir ve yurtdışı talep artacaktır. ABD bundan böyle mal veya hizmeti başka kalkınmış ülkelere satılır. Standart üretim

sürecinde imalat gelişmekte olan ekonomilere kaydırılır ve ardından ürünler gelişmiş ekonomiyeye sahip ölkelere satılır(Cao ve Folan, 2012:657).

Örün yaşam döngüsünün çeşitli düzeylerine ve dünyanın ticaret pazarındaki performanslarına göre üç gruba ayrılmaktadır(Vernon,1993:16):

- Yeni ürün
- Olgun ürünler
- Standart ürün

Örün döngüsü teorisine göre, ürünlerin ömür döngüsünün 5 aşaması bilinmektedir(Öztürk, 2012:48-49):

1. Giriş
2. Büyüme (yurtdışı yenilik)
3. Olgunluk dönemi
4. Küresel yaygınlaşma
5. Tersine ilerleme

Giriş sürecinde ürünler yerel piyasaya sunulmak üzere hazırlanmaktadır. Bu aşama bir test aşaması olarak kabul edilir. Büyüme sürecinde mahsul atığı giderek olgunlaşır ve ihraç edilir. Olgunluk sürecinde üretim teknolojisi standart haline gelir. Doygunluk döneminde standart üretim maliyetlerinin düşürölmesi için üretim, üretim maliyeti az olan ölkelere kaydırılmaktadır. Eskime döneminde ürün dünya çapında dağıtılır ve yenilikçinin ölkede iç pazarında tamamıyla yasaklanması sağlanır. Bu noktada ürün döngüsü tamamlanmaktadır.

1.1.2.4. Tercih Benzerliği Teorisi

Tercih benzerliği teorisi ölkelerin talep şekilleri ne kadar yakınsa, aralarındaki ticaret de o kadar iyi olacaktır şeklindeki ekonomik varsayıma yönelik, uluslararası ticaret kalıplarıyla ilgili bir teoridir. Bu teoriye göre, dış ticaret benzer tercihlere ve benzer etken olanaklarına sahip iki ölkede arasında devam edeceği varsayılmaktadır(Öztürk, 2012:45).

Teori, Heckscher-Ohlin teorisinin ampirik doğruluğunu tartışmaya ačan Leontieff çelişkisine olası bir alternatif olarak 1961 senesinde Stefan Burenstam Linder tarafından önerilmiştir(Seyidoęlu, 2012:107). Heckscher-Ohlin teorisi ve diğer faktör temelli ticaret teorileri, Leontiev Heckscher-Ohlin teorisini ampirik olarak çürüten bir araştırma yayınlayıncaya kadar uluslararası ekonomi literatürüne hakim

olmaktadır. Leontief, ABD'nin ilk olarak işgücü ağırlıklı ürünleri ihraç ettiğini tespit etmiştir. Linder, Leontief'in tespitleriyle uyumlu olabilecek alternatif ticaret teorisini önermiştir. Bu teori, genellikle faktör olanaklarını içeren arz merkezli teori yerine talebe dayanan bir ticaret teorisi önermektedir. Benzer ihtiyaçları olan ülkelerin benzer alanları geliştirmesi gerektiği de ileri sürülmüştür (McPherson, Redfearn ve Tieslau, 2001: 650).

Teori, yurtiçi tedarikçilerin çoğu ulusal tüketicinin arzu ettiği mal veya ürün türlerinde uzmanlaştığını fakat ürünlerinin bir bölümünü bu tür ürünlerin tüketicilerin azınlığının ilgisini çektiği ülkelere satabildiği öngörmektedir (Seyidoğlu, 2012:107). Aynı zamanda az sayıda yerli tüketicinin farklı ihtiyaçları vardır ve bu ihtiyaçlar, bu zevkin hakim olduğu ülkelere ithalat yoluyla karşılanabilir. Bir ülkenin ihtiyaç duyduğu ürünler çoğu zaman kişi başına düşen gelir seviyesine bağlı olduğundan, ürün alışverişinin büyük bir kısmı benzer sanayi yapısına sahip, her biri esasen benzer ürünleri ihraç ve ithal eden ülkeler arasında gerçekleşir.

1.1.2.5. Ölçek Ekonomileri Teorisi

Ölçek ekonomileri teorisi, bir ülkenin operasyonlarının ölçeği sebebiyle uzmanlaştığı sektörlerdeki şirketlerin elde ettiği maliyet avantajlarını ifade eder ve ölçek arttıkça çıktı birimi başına maliyet azalır. Ölçek ekonomilerine dayalı olarak piyas kontrolüne yönelik teknik, istatistiksel, organizasyonel veya bağlantılı etkenler olabilmektedir. Bu nedenle ölçek ekonomileri iki kategoriye ayrılır: iç ölçek ekonomileri ve dış ölçek ekonomileri (Öztürk, 2012:41).

Bir terim bağlamında ölçek ekonomileri, farklı organizasyonel ve ticari durumlara ve üretim, fabrika veya işletmenin tamamı gibi tüm düzeylere uygulanmaktadır. Teori kapsamında ölçek ekonomileri, çıktı yükseldikçe ortalama maliyetler düştüğünde meydana gelmektedir. Bazı ölçek ekonomilerinin üretim merkezlerinin sermaye maliyetleri, ulaşım ve sektörel ekipmanlardaki aşınma ve yıpranma gibi fiziksel veya mühendislik temelleri vardır.

Ölçek ekonomileri, çeşitli ülkelerdeki tüm uzmanlaşma sektörlerindeki şirketler için mühim bir husustur ve büyük firmaların küçük firmalara göre maliyet açısından tasarruflarını ve rekabet olanaklarını temsil etmektedir. Bu durumda birçok tüketici, birim maliyet firmanın çıktısı ile ilişkili olduğundan, küçük firmaların daha büyük firmalar tarafından satılan benzer ürünler için neden daha çok maliyet aldığını

anlamamaktadır. Daha büyük firmalar, üretim maliyetlerini daha fazla ürüne dağıtarak daha fazla ürün üretmektedirler(Seyidoğlu, 2012:108).

Bu teoriye göre, ölçek ekonomileri oluştuğunda tüm yönleri aynı olsa bile verimli dış ticaret yapmak olanaklıdır. Bu Heckscher-Ohlin teoremi ile açıklanamaz. Ölçek ekonomileri uluslararası ticarete önemli bir faktördür, çünkü küçük şirketlerin belirli sektörlerdeki büyük şirketlerle rekabet etmesini zorlaştırmaktadır. Uluslararası ticaret perspektifinden dikkate alındığında ölçek ekonomileri, ülkelerin farklı endüstrilerde ihtisaslaşması için daha güçlü teşvikler sağlamaktadır.

1.1 2.6. Tekelci Rekabet Teorisi

Bu teoriyi anlamak için öncelikle tek elci rekabet kavramı incelemelidir. Tek elci rekabet, birçok şirketin benzer fakat kusurlu ürün veya hizmetler sağladığı bir endüstriyi nitelemektedir. Tek elci rekabetçi bir sektörde piyasaya giriş ve çıkış engelleri azdır ve herhangi bir şirketin kararları rakip firmaların tercihlerini doğrudan ilgilendirmemektedir. Bu çerçevede, tek elci rekabet marka politikasıyla bağlantılıdır(Peterson,1979:673).

Tek elci rekabette tüm şirketler aynı, nispeten düşük Pazar payına sahiptir. Uzun dönemde talep fazlasıyla elastik olup, fiyat değişimlerine duyarlıdır. Kısa vadede ekonomik fayda pozitifken, uzun dönemde sınıfa yaklaşmaktadır(McDermott, 2011:161).

Tek elci rekabet aynı zamanda tüketicilerin günlük hayatlarında alışık oldukları bir dizi alanı tanımlayan bir rekabet çeşididir. Örnekler arasında kafeler, güzellik salonları, giyim ve tüketici elektroniği yer almaktadır(Peterson,1979:674).

Tek elci Rekabet Teorisi, çok sayıda bağımsız alıcı ve bağımsız satıcıların olabileceği, fakat ürün farklılaştırması, piyasanın coğrafi olarak bölünmesi veya benzer bazı şartlar nedeniyle rekabetin eksik olduğu piyasa durumunu analiz eden bir teoridir. Bu teori, Chamberlin (1933) tarafından ve Robinson (1933) tarafından eş zamanlı olarak öne sürülmüştür (Krugman, Obstfeld ve Melitz, 2012:60).

Teori, her satıcı ülkenin tüketici ülke açısından bazı benzersiz niteliklere sahip ürünleri taşıdığı bir duruma işaret eden ürün çeşitlendirmesi de dahil farklı piyasa olaylarını içermektedir. Örnek olarak, teoriye göre uluslararası tek elin üç boyutunu göstermektedir(Öztürk, 2012:36).:

- Oligopol, az sayıda büyük işletmeden oluşan bir endüstri ile karakterize edilir;

- Belirli bir mal veya hizmetin çeşitli müşterilere çeşitli fiyatlarla satıldığı ayrıştıcı tekel;

- Tek alıcıya sahip tekel.

Tekelci rekabet teorisi, sanayi mallarındaki iki yönlü ticareti ölçek ekonomileriyle anlatmaktadır. Bu nedenle, sanayideki işletmeler genel olarak ölçekle orantılı olarak artan etkinlik şartlarında faaliyet göstermektedirler. Sonuç olarak, tekelci rekabet piyasaları ortaya çıkar. Tekelci rekabet teorisinde uluslararası ticaret, endüstri içi ticaret, mal farklılaştırması ve ölçek ekonomileri ile açıklanmaktadır. Ülkeler arasındaki etken donanımı ne kadar farklılık gösterirse, karşılaştırmalı üstünlüklere dayalı sektörler arası ticaret de o kadar büyük olacaktır(Seyidoğlu, 2012:110).

1.2. ULUSLARARASI TİCARETİN ETKİLERİ

Uluslararası ticaretin ülkeler üzerinde birçok avantajı vardır. Uluslararası ticaret, bir ülkenin mukayeseli fiyatlara dayalı uluslararası uzmanlaşma yararlarından faydalanmasını sağlamaktadır. Bir ülke, diğer ülkelerin daha az maliyetle sağlayabileceği mallar karşılığında, daha düşük fiyata üretebildiği malları üretmek ve ihraç etmek konusunda uzmanlaşmıştır. Bir ülke karşılaştırmalı faydaya dayalı olarak uzmanlaştığında reel gelirinde artış elde eder ve böylece halkının yaşam standartlarını iyileştirmektedir. Uluslararası ticaret, kaynakların daha verimli ve etkili kullanılmasını sağladığı ve ülkenin reel milli gelirini artırarak büyümeyi teşvik eden bir özelliğe sahip olmaktadır.

Ayrıca piyasa genişlemesinden kaynaklı etkin artışların uluslararası ticaretten sonuçlandığı düşünülmektedir. Verimlilikteki artışlar, işbölümünün genişlemesi, makineleşmenin artması ve yenilik olanaklarının artmasından doğmaktadır(Seyidoğlu, 2012:552).

Bilindiği üzere, uluslararası ticaret genel olarak pazar kapsamını ve işbölümünü genişleterek, daha fazla makine kullanımına izin vererek, yenilikçiliği teşvik ederek, teknolojinin bölünmezliğini aşarak ve iş verimliliğini artırarak ticaret yapan ülkelerin ekonomik kalkınmasını sağlamaktadır (Krugman, Obstfeld ve Melitz, 2012:141).

Uluslararası ticaret, piyasa boyutunu büyüterek ekonomi açısından güçlü bir etkiye sahiptir. Buna paralel, yüksek ticaret hacimlerinde üretimin artmasına yardımcı

olmuştur. Bu nedenle, ülke hem dış, hem de iç ölçek ekonomisinin avantajlarından yararlanmaktadır(Salvatore,2012:26)

Uluslararası ticaret, büyümek için gereken sermaye ürünleri ve kaynakları ithal fırsatları sağlamaktadır. Büyüme potansiyeline sahip olan makine, ulaşım ekipmanı, enerji taşıt, üretim ekipmanı, yol yapım için makineler, ilaç, kimyasal madde ve diğer emtia ithalatı, gelişmekte olan ülkelere daha büyük faydalar vermektedir(Trautwein,2012:842).

Uluslararası ticaretin teknolojik bilginin yaygınlaşması için bir vasıta olacağına inanılmaktadır. Bilginin yetersizliği bir ülkenin kalkınmasının önündeki en büyük sorun olmakta ve bu yetersizlik daha da gelişen ülke ekonomileriyle ilişkiler, yani uluslararası ticaret yoluyla etkili bir şekilde giderilebilmektedir. Tekniksel beceri ve bilgiler teknolojik gelişiminin vazgeçilmez bir unsurudur. Fikir girdisi ise genellikle kalkınmada güçlü bir etkidir. 150. Bundan dolayı, uluslararası ticaret, gelişmekte olan ülke vatandaşları üzerinde öğretici bir etkiye sahiptir ve sanayi ve tekniksel devrime katkıda bulunabilir(Rahman, Shahbaz ve Farooq, 2015:24).

Ayrıca, uluslararası ticaretin sermaye formasyonunun artışına katkı sağladığı da belirtilmektedir. Uluslararası ticarete ilişkin kaynakların daha etkin dağılımıyla reel gelir arttıkça tasarruf potansiyeli de artmaktadır. Aynı zamanda yatırımları da teşvik etmekte ve böylece fon oluşum payını artırmaktadır.

1.3. İŞSİZLİK KAVRAMI VE TÜRLERİ

Çalışabilen ve çalışmak isteyen ancak etkin ücret ve çalışma koşullarında iş bulamayan kişiler işsiz olarak tanımlanmaktadır. İşsizliğin başka bir tanımına göre ise kişi hâlihazırda işsizdir ve iş aramasına rağmen iş bulamamaktadır (Luebker, 2008: 9). İşsizlik, emek arzının emek talebinden fazla olması veya emek talebinin emek arzını karşılamada yetersiz olması durumunda meydana gelmektedir.

İşsizlik, bir ülkenin ekonomik yapısından bağımsız olarak mevcut olan ve gelişmişlik düzeyi ne olursa olsun her ülke için sorun yaratan temel koşullardan biridir. Çeşitli ülkelerdeki işsizlik sorunlarına pek çok faktör katkıda bulunmaktadır. Fakat bu faktörlerin başında makroekonomik politika gelir. Başka bir deyişle, her ülkenin kalkınma düzeyi ve ekonomik yapısı, o ülkenin ne ölçüde işsizlik sorununa yol açtığını ve her ülkenin işsizlik sorununu ne ölçüde etkilediğini belirlemektedir (Biçerli,2011:430).

İşsizliğe neden olan pek çok faktör bilinmektedir. Modern dünyanın teknolojik gelişmeye verdiği önem, bazı alanlarda insan gücüne olan ihtiyacı azalttığı bilinmektedir. Teknoloji değiştikçe işgücü arz ve talep dengesizlikleri, ekonomik durgunluk, sanayi değişiklikleri gibi faktörler de değişmiştir. Ekonomideki yatırım, ithalat, ihracat, tüketim ve talep düzeyleri işsizliği etkileyen faktörler arasında bulunmaktadır. Tarımdaki teknolojik gelişmeler üretim verimliliğini azaltmakta ve istihdam kaybına yol açmaktadır. İşsizliğin nedenlerine basitçe bakacak olursak aşağıda belirtilen faktörleri dikkate almak gerekmektedir (Ertuğrul, 2012:145):

- Yüksek nüfus artış hızı;
- Özelleştirmelerin sayısının artması;
- Çeşitli organizasyonel faaliyetlerdeki artış;
- Çok sayıda yabancı ve yasadışı işçi çalıştırmak;
- Kayıt dışı ekonomi;
- Bürokrasi, karar alma birimlerine yatırımın verimsiz olmasına yol açar;
- Yüksek işletme maliyetleri;
- Teknolojik gelişmeler emek faktörlerinin yerini alması;
- İşletme vergileri.

1.3.1. İşsizliğin Türleri

İşsizliğin yapısına göre farklı türleri vardır. Bu değişimler işsizlik faktörlerinin yapısına da yansımaktadır. Kişinin yaşadığı yer, meslek ve günlük çalışma zamanından da farklılıklar ortaya çıkmaktadır. İşsizlik türleri aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- Geçici İşsizlik
- Kalıcı İşsizlik
- Açık İşsizlik ve Gizli İşsizlik
- Friksiyonel İşsizlik
- Bölgesel İşsizlik
- Yapısal İşsizlik
- Mesleki İşsizlik
- Konjoktürel İşsizlik
- Mevsimsel İşsizlik
- Teknolojik İşsizlik

➤ Gönüllü ve Gönülsüz İşsizlik

1.3.1.1. Geçici İşsizlik

Geçici işsizlik, seçilen bir işten kısa bir süre için daha yüksek şans ve daha yüksek ücretle gönüllü olarak ayrılmayı amaçlayan işsizlik tiplerinden biridir. İnsanların işte geçirdikleri ve ilk kez iş ararken geçirdikleri tanımlamaktadır. Geçici işsizliğin nedenleri şu şekilde sıralanabilir(Korkmaz ve Mahiroğulları, 2007: 38):

- İlk defa kendine özgü bir iş arayan veya mevcut işten daha iyi çalışma koşullarına ve maaşa sahip başka bir iş bulmak için işten ayrılan kişiler,
- İşgücü piyasasında bilgi eksikliği, örgütlenme sorunları ve işgücü piyasasında hareketlilik,
- İş arayanları uygun işlerle buluşturma ve eşleştirme sorunları.

1.3.1.2. Kalıcı İşsizlik

Kalıcı işsizlik, bir veya daha uzun süre iş bulamamayı ifade etmektedir. Gelişmiş ülkelerde kısa vadeli ve kısa vadeli işsizliğin temel nedeni, ekonomideki aktif işbölümü ve uzmanlaşmanın, talebin yetersiz kalmasına yol açmasıdır. Gelişmekte olan ülkelerin ekonomilerinde yapısal ve döngüsel etkenlerden dolayı, nispeten uzun vadeli gizli işsizlik ve açık işsizlik bulunmaktadır (Teber, 2014: 5).

1.3.1.3. Açık İşsizlik ve Gizli İşsizlik

Açık işsizlik, para kazanmak veya geçimini sağlamak isteyen ancak yapacak işi olmayan kişilerin durumunu ifade etmektedir. Açık işsizlik kişinin iradesi dışında meydana gelmektedir (Andaç, 1991: 27). Yani kişinin iş bulmakta zorlandığı ancak geçimini sağlayacak veya geçimini sağlayacak bir işinin olmaması durumudur. Açık işsizlik, çalışma durumu olan ve çalışmak isteyen, emek piyasasındaki mevcut ücretlere beraber ücreti kabul etmesine rağmen iş bulamayan kişileri kapsamaktadır (Korkmaz ve Mahiroğulları, 2007, s. 33).

Herhangi bir sektördeki istihdam edenlerin üretkenlik seviyesinin düşük varsayıldığı işsizlik biçimidir (Parasız, 2000; Cin ve Doğru, 2018). Belirli bir sektördeki insanların üretkenliği, kendilerine ödenen ücretten düşükse o üretim sektöründe gizli işsizlik vardır (Bozdağlıoğlu, 2008). Bazı insanların işten ayrılması toplam çıktıda bir değişikliğe neden olmazsa gizli işsizlik ortaya çıkacaktır. Bu tür işsizlik genellikle tarım alanında yaygındır. Gizli işsizlerin tarım alanından hizmet

veya imalat alanlarına aktarılması tarımsal üretimde bir azalmaya yol açmayacaktır. Kentleşme arttıkça yukarıda belirtilen işsizlik türlerinin azalacağı tahmin edilmektedir.

1.3.1.4. Friksiyonel İşsizlik

Bu, insanların daha iyi koşullar ve daha yüksek ücretlerle iş fırsatları istedikleri için iş yeri ve meslek değiştirmelerinden kaynaklanan bir işsizliktir. Bu işsizlik gönüllü işsizlik olarak sınıflandırılabilir. Friksiyonel işsizliğin bir diğer tanımı da çalışanların iş değiştirme nedeniyle işsiz kalma durumudur (Parasız, 2000). Bir ülkede bu tür işsizliğin az ya da çok meydana geldiği genel kabul görmektedir, çünkü her zaman mevcut işlerini bırakıp yeni iş arayan insanlar bulunmaktadır (Cin ve Doğru, 2018).

Bu işsizlik türü, emek piyasasındaki mevcut likidite nedeniyle ortaya çıkmaktadır. Geçici işsizlik, ekonomide yer alan emek arz ve talebi eşit olsa bile, kişilerin işgücünde kısa süreli yer değiştirmeleri nedeniyle ortaya çıkan bir işsizliktir. Geçici işsizliğin ortadan kaldırılması mümkün değildir. Bu, işgücü faaliyetlerinin doğal bir sonucudur. Sıfır geçici işsizlik, işgücü hareketliliğinin sıfıra düşmesi anlamına gelmektedir. Bu emek göstergelerinin üretken alanlar arasında dengeli bir dağılımı engellediği için ekonomik açıdan istenmeyen bir durumdur.

1.3.1.5. Yapısal İşsizlik

İşsizlik, örgütün gerektirdiği deneyim, yetenek ve konum gibi özellikler ile işgücünün nitelikleri arasındaki uyumsuzluktan kaynaklanmaktadır (Lipseý, Steiner ve Purvis, 1984). İşgücü arzı ve işgücü talebi arasındaki uzun vadeli dengesizlikten kaynaklanan bir işsizliktir. Sıkı ücret veya asgari ücret uygulamalarından kaynaklanan işsizlik de bu çerçevede değerlendirilmektedir. Ücretlerin işgücü piyasasının dengelendiği seviyenin üzerine ayarlanması yapısal işsizliğe neden olmaktadır. Ücretler arz ve talep arasındaki denge seviyesinin üzerinde ne kadar yüksek olursa, işsizlik oranı da o kadar yüksek olacaktır.

Yapısal işsizliğin iki nedeni bilinmektedir (Korkmaz ve Mahiroğulları, 2007: 35). Bunlardan ilki, açılan iş ile başvuru sahibi arasındaki beceri uyumsuzluğudur. Bu ekonomi açısından da önemli olmaktadır. İşletmelerin belirli sayıda nitelikli yeteneğe sahip olması gerekmektedir. Yetenek ve beceri uyumsuzluğuna bağlı işsizlik, geçici çözümlerle halledilemeyen bir işsizlik türüdür.

İkinci nedeni ise açık iş pozisyonlarının ve iş arayan bireylerin bölgesel dağılımıdır. İnsanlar doğdukları ve yaşadıkları şehirde iş bulma ve orada çalışmaya isteklidir. Bu durumda yarattığı işsizlik yapısal işsizlik olarak bilinmektedir.

1.3.1.6. Bölgesel İşsizlik

Bu işsizlik türü (bölgesel) coğrafi işsizlik olarak adlandırılmakta ve maddi açıdan iş bulmaya çalışan bireylerin yaşadıkları yerleşim yerinde mevcut mesleklerinde iş bulamadıklarına ifade etmektedir. Çoğu zaman bölgesel işsizlik göçe sebep olmaktadır Coğrafyadan kaynaklanan yapısal işsizlikte, iş arayanlar çoğu zaman ikamet ettikleri yerden uzakta açık iş fırsatlarına ilişkin bilgiye erişememektedir. İş arayanlar yaşadığı yerde iş bulamayan insanlar iş aramak için başka ülkeye gitmekte ve bu göç maddi ve manevi sıkıntı kendini ortaya koymaktadır. İnsanlar taşınmanın maliyeti ile birlikte, aile ve arkadaşlarından uzak kalmanın manevi yükünü de taşımaktadırlar (Biçerli, 2009:450).

1.3.1.7. Mesleki İşsizlik

Köy ve kasabaya benzer küçük yerleşkeler fabrikalara dönüştürülmüş, mesleki yapısal işsizlik sorunu yükselmiştir. Küçük bir market yerine büyük bir işletme pazarının açılması ya da küçük bir mağaza yerine bir giyim fabrikasının açılması gerektiği söylenebilir. İşten çıkarılan insanlar arasında gençlerin eşdeğer niteliklere sahip iş bulma ihtimali yaşlı bireylere göre daha fazladır. Bundan dolayı, yaşlıların devlet desteğine büyük ihtiyacı bulunmaktadır. Mesleki yapısal işsizlik yerine vasıfsızlıktan dolayı kaynaklanan işsizlik şeklidir (Zaim, 1997: 188-189).

1.3.1.8. Konjoktürel İşsizlik

Döngüsel işsizlik en basit anlamıyla talebin yetersizliğinden kaynaklanan işsizliktir. Bu bağlamda döngüsel işsizlik, işgücü piyasasında yeterli sayıda açık pozisyon bulunmadığında meydana gelen işsizlik biçimidir. Ekonomik durgunluk ürün ve hizmetlere olan talebi azalttığı için işten çıkarmalar gibi durumlar ortaya çıkabilmektedir (Lordoğlu ve Özkaplan, 2003:397). İşsizlik, fiili çıktının potansiyel çıktıdan fazla olduğu ve efektif talebin yetersiz olduğu durgunluk ve dalgalanma sürecinde tüm üretim faktörlerinin ekonomiye yansımaları durumudur.

Döngüsel işsizlik genellikle ekonomik bunalım dönemlerinde meydana gelmektedir. Bu zaman işsizliğin artmasına ve ürünlerin bulunamamasına neden olmuştur. Döngüsel işsizlik olgusu özellikle 1929 ekonomik krizi zamanı, 1974 petrol krizi zamanı ve 2008 ekonomik krizinde belirgin olmuştur. Kesin olan şey, devresel işsizlik ile ekonomideki küçülme ve genişleme şeklindeki devresel faaliyetler arasında doğrudan bir ilişki olduğu tespit edilmiştir (Pekin, 2007: 106).

Döngüsel işsizlik ile mevsimsel faaliyetler arasında ekonominin daralması ve genişlemesi şeklindeki doğrudan bir ilişkinin olduğu varsayılmaktadır.

1.3.1.9. Mevsimsel İşsizlik

Üretilen mal ve hizmetlere olan talebi azaltan bazı mevsimsel değişiklikler nedeniyle atıl kalan emek miktarı mevsimsel işsizliği meydana getirmektedir (Uyar, 2005).

Birçok sektörlerde emek hareketliliği mevsimsel değişim ve hava şartlarına göre farklılık göstermektedir. Bunlardan bazıları inşaat, turizm ve tarım sektörleridir. Daha soğuk bölgelerde kış dönemi inşaat faaliyetleri azalıyor. Baharın mevsiminde soğuk alanlarda inşaat sektörü daha canlanmaktadır Benzer şekilde tarım sektöründe de istihdam olanakları üretim sürecine bağlı olarak artmakta veya azalmaktadır. Üretim arttığında bu alanlardaki işçiler daha sonraki zamanda işsiz kalmaktadır. Bahsedilen işsizliğin türü mevsimsel işsizlik olarak adlandırılmaktadır (Kamacı, 2012:18).

1.3.1.10. Teknolojik İşsizlik

Yeni teknolojilerin gelişmesiyle ortaya çıkan çıkmıştır. Üretimde verimliliğin artışı ve teknolojinin emek üzerindeki negatif etkisi nedeniyle atıl kalan kişiler teknolojiden dolayı işsizliği doğurmaktadır (Kanca, 2012). Son dönemlerde teknolojik yeniliklerin nitelik gerektiren işgücünün verimliliğini artırmasıyla birlikte niteliksiz işgücünün işsizlik oranı da artacaktır. Nitelikli işgücünü destekleyen teknolojik yenilikler olarak bilinen bu durum, etkileri giderek artan sayıda ülkede hissedilmektedir.

Teknolojinin yaygın olduğu bir dönemde olumlu gelişme ve değişimler maliyetleri azaltarak işverenlere fayda sağlarken, sosyal ortakların sendikal faaliyette bulunma fırsatlarını da indirmektedir. Ancak gizli işsizliği ortadan kaldırma özelliği

nedeniyle işverenler tarafından tercih edilmektedir. Bu bağlamda dikkate alınması gereken en önemli nokta, teknolojik olarak gerçekleşen ekonomik kalkınmanın ancak ekonomik büyüme hızının değişken olması durumunda verimli bir kalkınma olabileceğidir(Teber, 2014:9).

1.3.1.11. Gönüllü ve Gönülsüz İşsizlik

İnsanların mevcut düşük fiyatlar nedeniyle çalışmama veya işsiz kalmayı hedeflenmiş koşullara ulaşıncaya kadar işsiz kalarak seçtikleri bir işsizlik şeklidir. Bu tür işsizlik çoğunlukla iyi eğitilmiş kişilerden oluşmaktadır. Artan işsizlik ekonomik büyümeyi ve katma değerli üretimin verimliliğini azaltmaktadır.

Gönüllü işsizlik- insanların belirlenmiş bir ücret aralığında iş bulabilseler bile, daha fazla maaşlı ve daha iyi fırsatlara sahip bir iş bulmaya çalışırken işsiz kalmayı tercih edebilirler. Bu zaman işçi belli bir ücret düzeyini seçer ve iş aramaya başlayacaktır. Eğer onlara teklif edilen maaş istediklerinden fazla olursa işi kabul etmeye istekli olacaklardır. Maaşların düşük gördüklerinde iş aramaya devam etmektedirler. İş arama süreci uzadıkça, işçilerin alması gereken ücretler de zamanla düşmektedir(Şimşek ve Kadılar,2010).

Gönülsüz işsizlik- belirli bir yeteneğe ve çalışma isteğine sahip kişiler, mevcut ücretin altında kolaylıkla performans gösterebilecekleri bir işi kabul etseler bile işsiz kalma durumudur. Gayri iradi işsizlik, kendi istekleri doğrultusunda çalışmayan, istese de iş bulamayan kişileri ifade etmektedir. Bu durumun ekonomideki emek arz fazlasının bir yansıması olduğu değerlendirilmektedir. Neoklasik işgücü yaklaşımında, ücretlerin esnek olduğu tam istihdam piyasasında istem dışı işsizlik oluşmamaktadır (Cin ve Doğru, 2018). Dolayısıyla, ücret değişimi ile işgücü arz ve talebi arasındaki eşitsizlik azaltılmaktadır.

1.4. EKONOMİK BÜYÜME KAVRAMI VE ÖLÇÜLME YÖNTEMLERİ

Ekonomik büyüme ve kalkınma, ekonomistlerin birbirinden ayırdığı iki fikirdir. Sabit fiyatlarla ölçülen kamu üretiminin yüzdesindeki bir kazanç veya milli gelirdeki gerçek artış ekonomik büyüme olarak adlandırılır. Ekonomisi petrol, gaz, kömür, kahve ve demir gibi malların üretimine ve ihracatına bağlı olan bir ülke, bu malların uluslararası piyasalardaki fiyatlarını artırarak ekonomik büyüme yaşayabilir.

Ekonomik büyüme, çeşitli ülkelerin ekonomi politikalarının ayrılmaz bir parçasıdır. Ekonomik olarak başarılı olabilmek için öncelikle ekonomik büyümenin gerçekleşmesi sağlanmalıdır.

Ekonomik büyüme genel olarak belirli bir süre kapsamında üretim kapasitesinde meydana gelen artışı ifade eder ve buna bağlı olarak mal ve hizmet hacmi ile milli gelirin oluşması tanımlanır ifade eder. Ülkeler üretim çıktısında veya reel GSYH'sinde (Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla) artış olarak nitelendirilmektedir. Ülke ekonomisinin üretim kapasitesinin yükselmesi olarak da söylemek mümkündür (Eğilmez ve Kumcu, 2004:125).

Sürekli ekonomik kalkınma hem zengin hem de fakir ülkeler için bir sorun olduğundan, "ekonomik kalkınma" teriminin de uzun vadeyle ilgili olduğuna dikkat etmek önemlidir. Sonuç olarak, milli hasıladaki artışın uzun bir süre boyunca sürekli ve kesintisiz olması gerekir. Uzun dönem en az 15 yıl olarak ele alınmaktadır. Fakat gelişmekte olan ülkeler için hızlandırılmış kalkınma çok önemli olmaktadır(Kuşdil,2019).

Ekonomik kalkınma, ülkelerin ekonomik bağımsızlıklarını elde etmelerine ve çeşitli şekillerde ekonomik bağımlılık ve bağımlılıktan kaçınmalarına yardımcı olan en önemli araçlardan biridir. İlerleme ve ekonomik büyümenin bir sonucu olarak bir ülkenin her türlü bağımlılıktan kurtulmasını sağlamaktadır. Toplumun bireylerinin kazançlarını artırarak ve onlara iş fırsatları sunarak yaşam standartlarını yükseltmeye çalışmakta ve bu da onların sağlık ve eğitim düzeylerine yansımaktadır. Sosyal ve siyasi istikrarı korumak için sosyal sınıflar arasındaki uçurumu ortadan kaldırılması gerekmektedir. Ekonomik kalkınma, makroekonomik düzeyde, yurt içi hasılayı iyileştirmek ve istenen ekonomik kalkınmayı sağlamak için çalışır. Aynı zamanda gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki sosyal uçurumu ortadan kaldırmaya çalışır (World Bank, 1991).

1.4.1. Ekonomik Büyümenin Ölçülmesi

Ekonomik kalkınma göstergelerinin ölçülmesi, kalkınma eğilimlerinin belirlenmesi ve ekonomik planlamanın bir ülkenin kalkınma hedeflerine ulaşmada ne kadar başarılı olduğunun değerlendirilmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Sosyal, kültürel ve siyasi göstergeler grubuyla birlikte ekonomik göstergeler, genel olarak kalkınma çalışmalarında kullanılan göstergeler grubunun önemli bir bileşeni

olarak kabul edilir. (World Bank, 2019). Ekonomik büyüme çeşitli yöntemlerle ölçülebilir. Bu ölçümü etkileyen birçok farklı göstergeler vardır. Milli gelir yaklaşımı bu yöntemlerden en yaygın kullanılanı olarak değerlendirilmektedir. Milli gelir ve gayri safi milli hasıla (GSMH) farklı olsa da teknik olarak benzer anlamı ifade etmektedir (Taban, 2018:5).

1.4.1.1. Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH)

Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH), bir ülke vatandaşlarının belirli bir dönemde ürettiği tüm ürün ve hizmetlerin mevcut fiyat üzerinde hesaplanarak piyasa değerinin toplamını ifade etmektedir. GSMH bir ülkenin refah seviyesi ve ekonomik kapasitesini ölçmek için kullanılan mühim bir gösterge olarak bilinmektedir ve 4 temel bileşeni vardır(Demir,2018):

1. Tüketim: Bireyler ve hane halkı tarafından satın alınan ürün ve hizmetlerin tamamıdır;
2. Yatırım: Şirketlerin yeni üretim kapasitesi yaratmaları için yaptığı harcamalardır;
3. Devlet Harcamaları: Kamu hizmetlerine fon ayırmak için yapılan devlet harcamalarıdır;
4. Net dış ticaret: İhracatın ithalatı aşan kısmını ifade etmektedir.

GSMH iki yöntemle hesaplanabilir: nominal ve reel GSMH. Nominal GSMH güncel fiyatlarla hesaplanan. Reel GSMH, fiyat artışlardan arındırılmış GSMH'i ifade etmektedir. Ekonomik büyümeyenin hesaplanması durumunda Reel GSMH daha doğru gösterge olarak ele alınmaktadır. GSMH hesaplanması zamanı mal ve hizmetlerin üretim yeri değil, üretim faktörünün kime ait olması önemlidir(Ünsal, 2007:52). GSMH aşağıdaki şekilde hesaplanır:

$$\text{GSMH} = \text{GSYH} + \text{Net Dış Gelirler}$$

1.4.1.2. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH)

GSYİH ise yalnızca ülke içinde üretilenleri dikkate almaktadır. Diğer ülkeler vatandaşları da GSYH oluşumuna katılırlar. GSYH ile GSMH arasında yalnızca bölgesel farklılıklar bulunmaktadır. Formülde bulunan net yabancı faktör geliri,

ithalatçı ülkenin faktör geliri ve ihracatçı ülkenin faktör geliri arasındaki farkı göstermektedir. Ekonomik verimlilik GSMH'dan ziyade GSYH ile hesaplanmaktadır. GSYH harcama, üretim ve gelir yöntemleri olarak üç yaklaşımla değerlendirilmektedir (Taban, 2018: 6).

1.4.1.2.1. Harcama yöntemi

Harcama yönteminde, bir ülkede belirli bir yılda üretilen tüm hizmet ve mallar; tüketicileri, işletmeleri, stoklardaki değişiklikleri, brüt sabit sermayeyi, devlet tüketimini ve yabancıların satın alımlarını içermektedir. Yani, bir ülkede belirli bir dönemde üretilen hizmet ve malların cari piyasa değerini temsil etmektedir. Bu, yıl boyunca hizmet ve mal satın almak için harcanan toplam tutardır. Bir ülkede belirli bir sene boyunca tüm hizmet ve ürünlerin alınması için yapılan harcamaların, yatırımların, tüketimin, devlet alımlarının ve ihracatın toplamını ifade etmektedir (Ünsal, 2007:44).

1.4.1.2.2. Üretim yöntemi

Ülkenin sanayi, hizmet ve tarım sektörlerinde üretilen hizmet ve malların değerinin pazar fiyatına bölünmesiyle elde edilir. Başka bir deyişle, şirketin bir sene boyunca ürettiği hizmet ve ürünlerin piyasa fiyatıyla çarpılmasıyla hesaplanmaktadır. Bu yöntem aracılığıyla farklı ekonomik alanları oluşturan firmaların katma değeri hesaplanıp ölçülebilir (Taban, 2018:6).

1.4.1.2.3. Gelir yöntemi

GSYH, işgücü ve fon geliri, dolaylı vergiler, aşınma payı oranları ve kiralardan eklenmesiyle ölçülmektedir. Başka bir deyişle, bir ülke ekonomisindeki üretim göstergelerinin toplam gelirini dikkate almaktadır. Bu yöntemin hesaplanması, belirli bir ülkede belirli bir yılda üretime dâhil olan üretim faktörlerinin dağılımını, yani işlevsel gelir paylaşımını göstermektedir (Taban,2018: s. 7).

1.4.2. Ekonomik Büyüme Modelleri

İktisatçılar uzun süredir gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ekonomik gelişmelerini, büyümeyi sağlayan etkenleri ve bu etkenlerin sebeplerini araştırmış, farklı modeller ve yöntemler kullanarak sayısallaştırmaya uğraşmışlardır.

Ekonomik büyüme, ekonomik düşünce önde gelen temel araştırma konulardan biri haline gelmiştir. Klasikten bugüne kadar farklı büyüme teorileri geliştirilmiştir. İlk model klasik büyüme modeli olarak bilinmektedir. Bu modelin ortaya çıkmasına en büyük katkıyı sağlayan ise Ricardo olmuştur. Klasiklere göre, büyüme fon birikimi yoluyla gerçekleşmektedir. Tasarruflar sermaye birikiminin kaynağını oluşturmaktadır. Artan üretim daha fazla emek gerektirir, dolayısıyla emek talebi ücretleri artıracak ve ücretlerdeki artış nüfus artışına yol açacaktır. Bunun sonucunda tarım ürünlerine olan talep artacak ve ekonomi büyüyecektir. (Muratoğlu, 2011: 2).

İkinci teori Karl Marx'ın ileri sürdüğü büyüme teorisidir. Model işgücü değer modeline bağlanmaktadır. Marx'a göre işgücü değeri sabit, değişen ve ek değer olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır (Küçükkalay, 2011: 385). Fon birikimi gerçekleştiğinde üretimde fon birikimi artacak ve üretim yüksek beşeri sermayeli emekle beraber gerçekleştirilecektir. Bu sayede emeğin etkinliği artacak, üretimi tamamlamak için daha az işgücü kullanılacak ve işgücü talebi azalacaktır. Ekonomide işsizlik arttıkça toplam talebin eksikliğinin sosyal ve ekonomik krizleri tetikleyeceği sonucuna varılmıştır (Parasız, 1999: 173).

Üçüncüsü, Keynes'in büyüme görüşüne baktığımızda; Keynes gayri safi yurt içi üretimdeki değişimlere ve işsizliğe, durgunluğa ve enflasyona yol açan satın almalara odaklanılmıştır. Keynes, ekonomide fazla işsizlik olduğuna ve ekonominin bu durumdan çıkabilmesi için ekonominin durgunluktan çıkmalıdır, kısaca toplam talebin artması gerektiğine inanılmaktadır. Toplam talebin artmasıyla birikim harcamaları artacak ve dolayısıyla ekonomi büyüyecektir. Büyüme hızlandıkça ekonomi tam istihdam dengesine yaklaşacaktır (Arestis, Stephen ve Sawyer, 1999: 527-550). Keynesyen ekonomi politikasının temel amacı ekonomiyi büyütme değil, ekonomik durgunluğu sona erdirerek işsizliği önlemektir.

Harrod-Domar büyüme modeli dördüncü modeldir. Sırasıyla Harrod (1939) ve Domar (1946) tarafından ileri sürülmüş, post-Keynesyen büyüme teorisi olarak da bilinmektedir (Ayhan, 2008: 63). Bu modelin ayırt edici tarafı Keynes'in statik büyüme görüşünün dinamik hale gelmesidir. İsteğe bağlı yatırımlar modele dâhil edilmemiştir ve yatırımların teşvik yatırımları olduğu öngörülmektedir. Harrod-Domar büyüme teorisi, gelişmiş ülkeler için temel amaçlar ülkeyi işsizlik ve enflasyon durumuna sokmadan çalıştırmaktır. Gelişmekte olan ülkelerin tek amacı bu değildir, ekonominin yeterli oranda büyümesi de önemlidir (Acar, 2002: 92).

Beşinci teori ise Solow (1956) ve Swan (1956) tarafından geliştirilen neoklasik büyüme teorisidir. Bu yaklaşımın başlıca varsayımları olarak ölçeğe göre sabit getiri, sermayenin marjinal etkinliğinin azalması, teknoloji dışsallıkları, etkenler arasındaki değişen ikame ve bağımsız yatırım fonksiyonlarının varlığı kanıtlanmıştır (Kibritçioğlu, 1998: 214). Bu teoriye göre, nüfustaki artış ve teknolojik gelişme ekonomik büyümenin asıl gücünü oluşturmaktadır. Slow, emeğin nüfus arttıkça artan bir iç etken olmadığını savunmuştur. Bunun nedeni milli gelirin büyüme hızı, işgücünün büyümesinden doğrudan etkilenmektedir. Sermayedeki stoklar artarken emek stoku artmazsa sermayenin marjinal verimliliği ve milli gelirin büyüme hızı azalacak ve sifıra düşecektir. Solow, işgücü ve fonların benzer oranlarda hayata geçirilemeyeceğini belirtmiş ve modelini açıklamıştır (Yılmaz, 2005: 65).

Altıncı model ise Romer ve Lucas tarafından geliştirilen içsel büyüme modelidir. Bu teoride, fonların fiziksel ve beşeri sermayeyi içerdiği kabul edilmiştir. İçsel büyüme teorisi, neoklasik teoriden farklı olarak, dışsal olarak belirlenen teknolojiye Ar-Ge ve insan sermayesini de içeren artan verimlilik veya sabit bir üretim fonksiyonuna dayanmaktadır. Lucas, eğitim alanına yapılan yatırımlarla oluşturulan insan sermayesinin ekonomik büyümeyi belirlemede önemli bir faktör olduğunu savunmuştur. Bu nedenle, üretim yatırımı arttıkça üretim verimliliği de artacaktır. Bu modele göre azalan getiriler kanunu, eğitimin yarattığı pozitif dışsallıklar nedeniyle artık büyüme sürecinde işlememektedir. Dolayısıyla ekonomide tasarruflar artarsa büyüme oranı ve sermaye stoku artacaktır (Atamtürk, 2007).

Genel anlamda ekonomik büyüme, klasik ekonomistlerin önerdiği büyüme modellerinden, 1980'li senelerde meydana gelen içsel büyüme modeline kadar çeşitli model ve yöntem kapsamında analiz edilmiş ve ekonomik büyümenin hangi yollarla sağlanacağı konusundaki sorulara yanıt aranmıştır. Oluşturulan tüm modellerde emeğin değeri artarken, neoklasik büyüme teorisi ortaya çıkmadan önce önemi anlaşılmış olmasına rağmen teknoloji modellere bir etken olarak dâhil edilmekte ancak yeterince ilgi görmemektedir. (Kar ve Ağır, 2003: 184).

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE-AZERBAYCAN EKONOMİK İLİŞKİLERİ

2.1. AZERBAYCAN'IN GENEL EKONOMİSİ VE DIŞ TİCARETİNİN GENEL GÖRÜNÜMÜ

“Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti” 1918 yılında kurulmasına rağmen, 1920 yılındaki işgalden sonra cumhuriyet “Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti” adı altında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’ne (SSCB) bağlanmıştır (Tadeusz, 1988: 239-240). 1991’de Sovyetler Birliği dağılmış ve aynı yılda Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsız bir devlet olarak dünya kamuoyu tarafından kabul edilmiştir.

Azerbaycan, 1991 yılındaki bağımsızlık kazandıktan sonra önemli bir ekonomik gelişim ve dönüşüm yaşamıştır. Ülkenin çeşitlendirilmiş ekonomisi Sovyetler Birliği’nin yıkılmasıyla birlikte çöktü ve 1995 yılında gayri safi yurt içi hâsıla (GSYİH) 1989 yılındaki seviyelerinin yalnızca %37’si kadardı. 2001 senesine kadar yoksulluk oranının %49’ olmasına rağmen, Azerbaycan hızla kişi başına düşen GSMH’sı 7.350 Dolar’a (2013) çıkararak orta gelirli bir ülkeye dönüşmüştür (Aras, 2003:26-27). Azerbaycan, 2010 yılından son dönemlere kadar İnsani Gelişim Endeksi (İGE) çerçevesinde “yüksek insani gelişme” ülkesi halini almıştır (World Bank, 2019).

Ekonomideki hızlı gelişmenin başlıca nedeni hidrokarbon rezervlerinin çıkarılmasından kaynaklanmaktadır (uluslararası petrol firmalarıyla üretim paylaşımı sözleşmeleri ve doğrudan uluslararası yatırımlarla). Ayrıca piyasa ekonomisini desteklemeye yönelik büyük reformlar büyümeyi etkili bir şekilde desteklemiştir (Aras, 2003:16). Ancak petrol gelirlerine bağımlılığı, ülkeyi volatilité risklerine maruz bırakmakta ve uzun dönemde makroekonomik stabilite ve sürdürülebilirlik konusunda endişelere yol açmaktadır. 2011 ve 2012 yıllarındaki sabit büyüme oranları, ülkenin petrol üretimindeki karşı hassasiyetini ortaya koymuştur. 2011 yılında büyüme sıfıra yakındı. Bu durum 1995’teki GSYİH küçülmesinden bu zamana kadar en düşük seviye olmuştur (Center for Economic and Social Development Research Group, 2012:6-7).

Petrol rezervlerinin tükenmesi göz önüne alındığında ekonomik esasları farklılaştırabilmek amacıyla hükümet, milli petrol kazançlarını kullanarak gereken altyapı çalışmalarını finanse etmeyi ve petrol dışındaki sektörleri oluşturmayı oluşturmaya planlamaktadır. Dördüncü sanayi devrimi, iklim değişikliği, ekonomik

yönetimdeki küresel değişiklikler veticaret savaşları Azerbaycan'ın yeni altyapı projelerini hayata geçirmesini ve yeni ekonomik modele dönüşümü tamamlamasını gerektirmektedir.

2.1.1. Azerbaycan'ın Gayri Safi Yurtiçi Hasılasındaki (GSYİH) Gelişmeleri

Azerbaycan'ın bağımsızlık sonrası ekonomik kalkınmasını analiz etmek için Sovyet yönetimi döneminde ekonominin gelişiminin nasıl olduğunu incelemek gerekmektedir. Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin başlıca endüstrileri sanayi alanları şu şekilde sınıflandırılabilir(Aras,2003:9-10):

- Petrol
- Doğal gaz
- Kimyasal endüstri
- Metalurji ve makine mühendisliği
- Gıda Endüstrisi

Azerbaycan, Sovyetler Birliği'nin en büyük petrol ve doğal gaz üreticisiydi. Petrol ve gaz esas olarak Hazar Denizi, Abşeron yarımadası ve Kür-Araz ovasından çıkarılmaktadır. Petrol rafineri sanayisi esas olarak Bakü'de yoğunlaşırken, alunit ve demir cevheri Daşkesen'de çıkarılmaktadır(Isayev, 2008:100). Ayrıca, Sovyet döneminde elektrik üretimi Azerbaycan'ın ekonomik büyümesinin önemli faktörlerinden biridir. Ancak petrolden sonra ülkenin en önemli ekonomik alanı tarım sektörüdür. 1986 yılında ülkede 4,1 milyon hektar tarım arazisi bilinmektedir:

- Ekilebilir arazi alanı - 1,4 milyon hektar,
- Ekili araziler– 1,33 milyon hektar,
- Mera alanı – 2,1 milyon hektar.

Ermenistan-Azerbaycan arasındaki Dağlık Karabağ savaşının yarattığı zorluklar ekonomik büyümeyi olumsuz etkilemiştir. Bağımsızlık kazandıktan sonra ekonomik büyüme dönemine ilişkin genel bir bakış elde edebilmek için bağımsızlığın ilk birkaç yılındaki gelişmeleri değerlendirmek gerekmektedir.

1991-1994 yıllarındaki politik istikrarsızlık ve piyasa ekonomisine geçilme, ülkede hiperenflasyon ve yüksek işsizliğin yaşanmasıyla derin bir krizi tetiklemiştir.

Hiperenfilyon ve siyasi istikrarsızlık ekonomik kalkınmayı, özellikle de sanayi ve tarım alanlarındaki gelişimi engellerken, üretimde düşüş ve hiperenfilyon, ekonomik krizlere ve sosyo-ekonomik gerilimlere yol açmıştır(Aras,2003:14).

İstikrarsız politik ortam ve ilgili ekonomik reformlardaki eksiklik, Karabağ savaşı için ayrılan bütçe, ülke topraklarının %20'sinin kaybedilmesi, 1 milyonu aşkın mültecinin olması, uluslararası yatırım yetersizliği ve özelleştirmenin zayıflığı uygulanması Azerbaycan'da ekonomik krizlere neden olmuştur. Piyasa ekonomisine geçiş zamanı uygun bir strateji belirlenmedi ve alınan ekonomik kararlar etkisiz oldu(Aras,2003:13):

Tablo 1.Azerbaycan'ın GSYİH ve Kişibaşına Düşen GSYİH Tutarları (1990-2022)

Yıllar	Toplam GSYİH	Kişibaşına Düşen GSYİH	Yıllar	Toplam GSYİH	Kişibaşına Düşen GSYİH	Yıllar	Toplam GSYİH	Kişibaşına Düşen GSYİH
	Milyon USD	USD		Milyon USD	USD		Milyon USD	USD
1990	2.443,3	346,3	2001	5.707,7	710,5	2012	68.730,9	7.490,5
1991	703,1	98,3	2002	6.235,9	768,9	2013	73.560,5	7.912,5
1992	1.309,8	180,4	2003	7.276,0	888,5	2014	75.234,7	7.990,8
1993	1.326,9	179,9	2004	8.680,4	1.048,5	2015	52.996,8	5.561,5
1994	1.629,3	217,9	2005	13.238,7	1.579,8	2016	37.843	3.926,5
1995	2.415,2	310,3	2006	20.938,0	2.471,6	2017	40.866	5.183
1996	3.180,8	416,1	2007	33.050,3	3.841,7	2018	47.112	5.499
1997	3.960,7	513,2	2008	48.852,5	5.603,3	2019	48.174	5.815
1998	4.446,4	570,6	2009	44.297,0	5.018,2	2020	42.693	5.437
1999	4.583,7	582,9	2010	52.909,3	5.922,0	2021	54.825	5.932
2000	5.272,8	662,9	2011	65.951,6	7.285,0	2022	78.721	5.932

Tablo 1'e dikkat edildiğinde 1990-2022 yılları kapsamında GSYİH ve kişi başına düşen GSYİH görülmektedir (World Bank,2022). Azerbaycan ekonomisi 1990'dan sonra hızla küçülmüş, 1992'de toparlanmaya girmiş, 1995'te tekrar 1990 seviyesine ulaşmış, ardından hızla büyümüş ve 2009 senesi dışında diğer senelerde büyümeye devam etmiştir. 2020 senesinde büyüme pandemi nedeniyle gerilemiştir.

Tablo 1'deki kişi başına düşen geliri incelersek benzer bir durumu görülmektedir. 1990 sonrası daralmanın ardından 1995 yılından bu yana bu değerler artmış ve 2009 yılı hariç tüm yıllarda büyüme artış göstermiştir. Azerbaycan'da 2015'de döviz devalüasyonu yaşanırken, 2015 ve 2016 yıllarında toplam GSYİH ve kişi başına düşen milli gelirin önemli ölçüde azalmıştır. 2020 senesinde tüm dünyaya yayılan pandemi nedeniyle 2020 senesinde azalma görülmesine rağmen son dönemlerde tekrar bir artış söz konusu olmuştur. Para birimindeki değer kaybı nedeniyle toplam GSYİH ve kişi başına düşen GSYİH 2015 ve 2016 yıllarında önemli ölçüde azalmıştır.

2022 yılında yerli ürün üretimi bir önceki yıla göre %4,6 artışla 133,8 milyar manat oldu. Petrol ve gaz sektöründeki ek ücretler %2,7 düşerken, gaz dışı sektördeki ek ücretler %9,1 arttı. GSYİH üretiminin %51,1'i sanayiden ve %8,2'si ticaretten gelir; otomobil tamiri, ulaştırma ve depolama %6,0'ını, arazi koruma, ormancılık ve balıkçılık %4,8'ini, ulaştırma %4,8'ini, turizm tesisleri %1,6'sını oluşturur, bilgi ve iletişim %1,4'ünü, nüfus ise %14,7'sini oluşturmaktadır. Diğer yerlerde ürün ve ithalat vergileri GSYİH'nın %7,4'ünü oluşturuyor. Nüfusun her kesimi için GSYİH 13292,2 manat olmuştur (Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi,2023).

2.1.2. İstihdamdaki Gelişmeler

Eski Sovyetler Birliği ülkelerinin kapalı sosyal yapısı ve dar işgücü piyasası çerçevesinden dolayı bu ülkelerde küreselleşmenin oluşturduğu pazarlar, teknolojinin gelişmesiyle birlikte artan değişim fırsatlarının yanı sıra birçok değişikliklerle karşılaşmıştır. Bu ülkelerdeki istihdam piyasaları ağırlıklı olarak sanayi ve tarım işçilerinden oluşsa da, 1980'li yıllardan itibaren eski Sovyetler Birliği ülkelerinde de dünya ekonomisinde bankacılık, hizmet endüstrileri ve modern teknolojinin hâkim olduğu yeni bir yapı ortaya çıkmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Azerbaycan'ın sanayi sektörü ekonomik gücünü kaybetmeye başlamıştır. Turizm, gıda

üretimi, bankacılık alanı ve hafif sanayi sektörleri gelişerek, emek piyasasının tekrar şekillendirilmesini gerektirmiştir (Eyyubov, 2012: 170-171).

1991 yılındaki bağımsızlıktan sonra yaşanan dönüşüm ve durgunluktan dolayı Azerbaycan ekonomisi büyük bir işsizlikle karşı karşıya kalmış ve ardından Ermeni işgali nedeniyle yaklaşık 1 milyon kişinin zorunlu göçü, 8milyon nüfusa sahip bir ülkenin istihdam sorunlarını daha da ağırlaştırmıştır (Bulut vd., 2009: 51).

Mevcut durum nedeniyle Azerbaycan Cumhuriyeti'nin insanların bir kısmı ülkeyi terk ederek komşu ülkelere göç etmiştir. Yurt içinde ise emeğin büyük şehirlere, özellikle de başkent olan Bakü'ye göç etmesi, diğer sosyal sorunları meydana getirmiştir (Memmedov, 2008: 4).

Azerbaycan'da 2015-2022 yılları kapsamında istihdam ve işsizlerin sayı cinsiyet farkına göre Tablo 2'de gösterilmektedir.

Tablo 2. Azerbaycan'da İstihdam ve İşsizlik oranları

	2015	2018	2019	2020	2021	2022
İstihdam gücü ^{1,4}	4915.3	5133.1	5037.7	5089.9	5141.6	5194.4
Kadınlar	2404.5	2495.7	2414.1	2451.4	2477.7	2508.7
Erkekler	2510.8	2637.4	2623.6	2638.5	2663.9	2685.7
Çalışan nüfus ⁴	4671.6	4879.3	4785.6	4721.2	4831.1	4901.1
Kadınlar	2263.4	2349.9	2274.5	2244.5	2304.3	2344.6
Erkekler	2408.2	2529.4	2511.1	2476.7	2526.8	2556.5
İşsiz nüfus ^{2,4}	243.7	253.8	252.1	368.7	310.5	293.3
Kadınlar	141.1	145.8	139.6	206.9	173.4	164.1
Erkekler	102.6	108.0	112.5	161.8	137.1	129.2
İşsiz statüsü verilen kişiler	28.9	20.1	81,3 ³	...	...	...
Kadınlar	11.2	7.5	30.7	...	...	...
Erkekler	17.7	12.6	50.6	...	...	...

Kaynak: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, 2023

1) Tüm işsizler dikkate alınarak Uluslararası Çalışma Örgütü'nün metodolojisine göre hesaplanmıştır.

2) Uluslararası Çalışma Örgütü metodolojisine göre (işsiz statüsü verilen kişiler dahil)

3) Devlet İş Kurumunun yerel kurumlarında kayıtlı işsiz sayısı

4) 2019 nüfus sayımının nihai verilerine dayanan 2019-2022 verileri yeniden hesaplanmıştır.

Azerbaycan halkının işsizlik sorunlarının çözümünden sorumlu kurum, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığına bağlı Devlet İş Kurumudur. Bu kurum, Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası, Azerbaycan Cumhuriyeti kanunları, Azerbaycan Cumhurbaşkanının emir ve kararları, ülkenin onayladığı uluslararası sözleşmeler ve Azerbaycan Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığının yönetmeliklerine uygun olarak faaliyet göstermektedir.

Tablo 3. İstihdam Edilen Nüfusun Ekonomik Faaliyet Türlerine Göre Dağılımı(%)

İş sektörleri	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Toplam oran	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Tarım, ormancılık ve balıkçılık	38,2	36,4	36,3	36,4	36,3	36,0	35,9	35,9	35,8
Madencilik endüstrisi	1,0	0,8	0,8	0,8	0,8	0,8	0,9	0,8	0,8
İşleme endüstrisi	4,8	4,9	5,1	5,2	5,2	5,4	5,4	5,5	5,6
Ticaret; araç onarımı	14,5	14,9	14,7	14,6	14,5	14,6	14,5	14,4	14,3
Nakliye ve Depolama	4,1	4,2	4,2	4,2	4,2	4,2	4,2	4,1	4,1
Bilgi ve iletişim	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3	1,2	1,2	1,2
Finans ve sigorta faaliyetleri	0,6	0,7	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6	0,7	0,7
İdari ve destek hizmetlerinin sağlanması	1,1	1,2	1,2	1,2	1,2	1,5	1,9	2,0	2,0
Kamu yönetimi ve savunma; sosyalgüvenlik	6,4	6,1	6,0	5,9	5,8	5,1	5,0	4,9	4,8
Eğitim	8,1	8,0	7,9	7,8	7,8	7,7	7,8	7,7	7,7
Nüfus için sağlık ve sosyal hizmetlerin sağlanması	3,9	3,9	3,9	3,9	3,9	3,9	4,0	3,8	3,8

Kaynak: ARDSK,2023

Azerbaycan'ın istihdam eden nüfusu çeşitli sektörlerde çalışmaktadır. Yukarıdaki tablo, 2010-2022'e kadar istihdamın ana sektörlerini ve oranlarını listelemektedir.

Tablo 4.Çalışan Nüfusun Mülk Türlerine Göre Dağılımı

	2010	2015	2018	2019	2020	2021	2022
İstihdam sayı, bin kişi	4329.1	4671.6	4879.3	4785.6	4721.2	4831.1	4901.1
Devlet	1142.7	1176.1	1154.9	1146.1	1116.4	1089.2	1075.7
Özel	3186.4	3495.5	3724.4	3639.5	3604.8	3741.9	3825.4
İstihdam sayı	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Devlet	26.4	25.2	23.7	23.9	23.6	22.5	21.9
Özel	73.6	74.8	76.3	76.1	76.4	77.5	78.1

Kaynak: ARDSK,2023

Tablo 4’de çalışan nüfusun devlet ve özel sektörde sayı ve oranları verilmiştir. Tablodan da görüldüğü üzere özel sektörde çalışan insan sayısının fark edilecek kadar çok olduğu görülmektedir.

Azerbaycan'da önemini koruyan konulardan biri de tüm şehirlerin sosyo-ekonomik kalkınmasının daha da arttırılması, şehirlerarasındaki büyük farklılıkların ortadan kaldırılması ve bölgelerde daha verimli istihdam sağlamaktır. Sosyo-ekonomik kalkınma ülkenin ekonomik öncelikler öncelikler arasında yer almaktadır. Bu nedenle, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev 11.02.2004 tarihinde “Azerbaycan Cumhuriyeti Bölgelerinin Sosyo-Ekonomik Gelişimi”(Azərbycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı,2004) ve “2006-2007 Bakü Yerleşiminin Sosyo-Ekonomik Gelişiminin Hızlandırılması Planı”nı(Həziyev,2011:6) onaylamıştır. Planlar çerçevesinde ekonomik faaliyette en fazla sayıda işçi tarım ve ticaret sektörlerine atanmıştır. Bunun temel nedeni, bu sektörlerde işçilerin tek başına çalışmaları ve ek bir işçiliğe ihtiyaç duymadan tüm işleri kendilerinin yapmasıdır. Sonuç olarak, ekonomi çalışanları 2018'de ekonominin %36,3'ünü ve ticaretin %14,7'sini oluşturuyordu; bu, diğer sektörler arasında en yüksek iki gösterge olmuştur Azərbycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi,2020).

2020 senesinde II Karabağ Savaşı’ndan elde edilen galibiyet sonrasında 10 milyon nüfusa sahip Azerbaycan işgaldeki topraklarını kurtarmış, bu kurtarılan topraklarda yeni iş yerlerinin açılması olasılığını ortaya çıkarmıştır. Ayrıca, bu topraklara uluslararası yatırımcıların gelmesiyle tarım, madencilik ve inşaat gibi alanlarda yeni iş yerleri de açılacaktır.

2.1.3. Azerbaycan'ın Dış Ticareti

Azerbaycan bağımsızlık elde ettikten sonra birçok ülke ile ticaret ilişkisi kurmuş, sözleşmeler imzalamış ve uluslararası kurumlara üye olmuştur. Bir ülkenin dış ticarete sık ilişkiler kurduğu ülkeler genellikle komşu ülkeler olmaktadır. Bunun temel nedeni, ürün veya hizmet ulaşımının kolay sağlanmasıdır. Azerbaycan'ın dış ticaret hacmi Tablo 5'de verilmiştir.

Tablo 5. Dış Ticaret Dinamikleri

Yıllar	İthalat (Milyon USD)	İhracat (Milyon USD)	Dış Ticaret Hacmi (Milyon USD)
1995	667,7	637,2	1.304,9
1996	960,6	631,3	1.591,9
1997	794,4	781,3	1.575,7
1998	1.076,5	606,1	1.682,6
1999	1.035,9	929,7	1.965,6
2000	1172,1	1.745,2	2.917,3
2001	1.431,1	2.314,2	3.745,3
2002	1.665,5	2.167,4	3.832,9
2003	2.626,2	2.590,4	5.216,6
2004	3.515,9	3.615,5	7.131,4
2005	4.211,2	4.347,2	8.558,4
2006	5.266,7	6.372,2	11.638,9
2007	5.713,5	6.058,2	11.771,7
2008	7.170	47.756	54.926
2009	6.123,1	14.701,4	20.824,5
2010	6.600,6	21.360,2	27.960,8
2011	9.756	26.570,9	36.326,9
2012	9.652,9	23.908	33.560,9
2013	10.712,5	23.975,4	34.687,9
2014	9.187,7	30.274,4	39. 462,1
2015	9.221,4	16.559,6	25.781
2016	8.489,1	1.457,6	21.946,7
2017	8.783,3	15.320,0	24.103,3
2018	11.465,9	19.489,1	30.955,0
2019	13.667,5	19.635,2	33.302,7
2020	10.732,0	13.732,6	24.464,6
2021	11.703,2	22.208,0	33.911,2
2022	14.539,9	38.146,6	52.686,5

Kaynak: ARDSK Yayınları, <http://www.stat.gov.az/source/trade/> (28.11.2023)

Azerbaycan'ın 2022 yılında dış ticaret işlem hacmi 52 milyar 686 milyon 488 bin dolar olarak gerçekleşti. Azerbaycan'ın 2021 yılında dış ticaret işlem hacmi 33 milyar 912 milyon 458 bin ABD doları olup bunun 22 milyar 206 milyon 671 bin ABD doları ihracat, 11 milyar 705 milyon 787 bin ABD doları ithalat, 10 milyar 500 milyon 884 bin ABD doları artı bakiyesi bulunmaktadır.

Azerbaycan'ın uluslararası ticaretin Asrın Anlaşması'nın önemli yeri vardır. 20.09. 1994 tarihinde Hazar Denizi'nin Azerbaycan sektöründeki "Azeri", "Çırac", "Güneşli" yataklarının derin su katmanlarındaki petrolün ortak geliştirilmesine ilişkin ürün paylaşımı üzerine bir anlaşma imzalanmıştır. Bakü'deki Gülistan Sarayı. Tarihi, siyasi ve uluslararası önemi nedeniyle anlaşmaya "Yüzyılın Anlaşması" adı verildi ve yaklaşık 400 sayfalık ciltte 4 dilde yazıldı. Anlaşmada 8 ülkenin (Azerbaycan, ABD, İngiltere, Rusya, Türkiye, Norveç, Japonya ve Suudi Arabistan) en ünlü 13 petrol şirketi (Amoko, BP, McDermott, Yunokal, SOCAR, LUKoil, Statoil, Exxon, Türkiye) yer alıyor. Yüzyılın Petrolleri, Penzoil, Itochu, Remko, Delta) katıldı. Böylece "Yeni Petrol Stratejisi" ve doktrini başarıyla hayata geçirildi. Bu anlaşma sonrasında Azerbaycan doğal gaz ve petrol üretimini artırarak uluslararası piyasaya sunmuştur.

Gerçek ve tüzel kişiler, yurt içinde üretilen veya ithal edilerek yeni üretim süreçlerine tabi tutulan malları serbestçe ihraç edebilir. Bankacılık Komisyonu veya ilgili devlet kurumu tarafından izin verilen ihracat işlemleri dışında, tüm mal ihracatı gümrük idarelerine beyana tabidir. Kredili ihracat zamanı, ihracatçı firmanın devlete ait bir şirket veya en az %50'si devlet mülkiyetinde olan bir şirket olması durumunda, anlaşmanın Ekonomik Kalkınma Bakanlığı'na tescil ettirilmesi gerekmektedir, diğer durumlarda kredili ihracat önceden gümrük organına beyan edilebilir. Azerbaycan'ın devlet işletmelerinde üretilen mallar, ancak ürün bedelinin tamamının üreticiye ödenmesinden sonra ihraç edilebilir (Benli, 2008: 3).

Azerbaycan'ın toplam ihracatı bin ABD Doları cinsinden 22.207.974,78 ve toplam ithalatı bin ABD Doları cinsinden 11.695.932,18 olup, ticaret dengesi bin ABD Doları cinsinden 10.512.042,60 pozitifdir. Azerbaycan için Etkin Olarak Uygulanan Tarife Ağırlıklı Ortalama (gümrük vergisi) %6,01 ve En Çok Kayrılan Ülke (MFN) Ağırlıklı Ortalama tarife %8,26'dır. 12,59'luk dünya büyümesine kıyasla ticaret büyümesi %36,04'tür. Azerbaycan'ın GSYİH'si cari ABD Doları cinsinden 54.825.411.764,71'dir. Azerbaycan'ın hizmet ihracatı cari ABD\$ cinsinden 3.801.582.938,76 ve hizmet ithalatı cari ABD\$ cinsinden

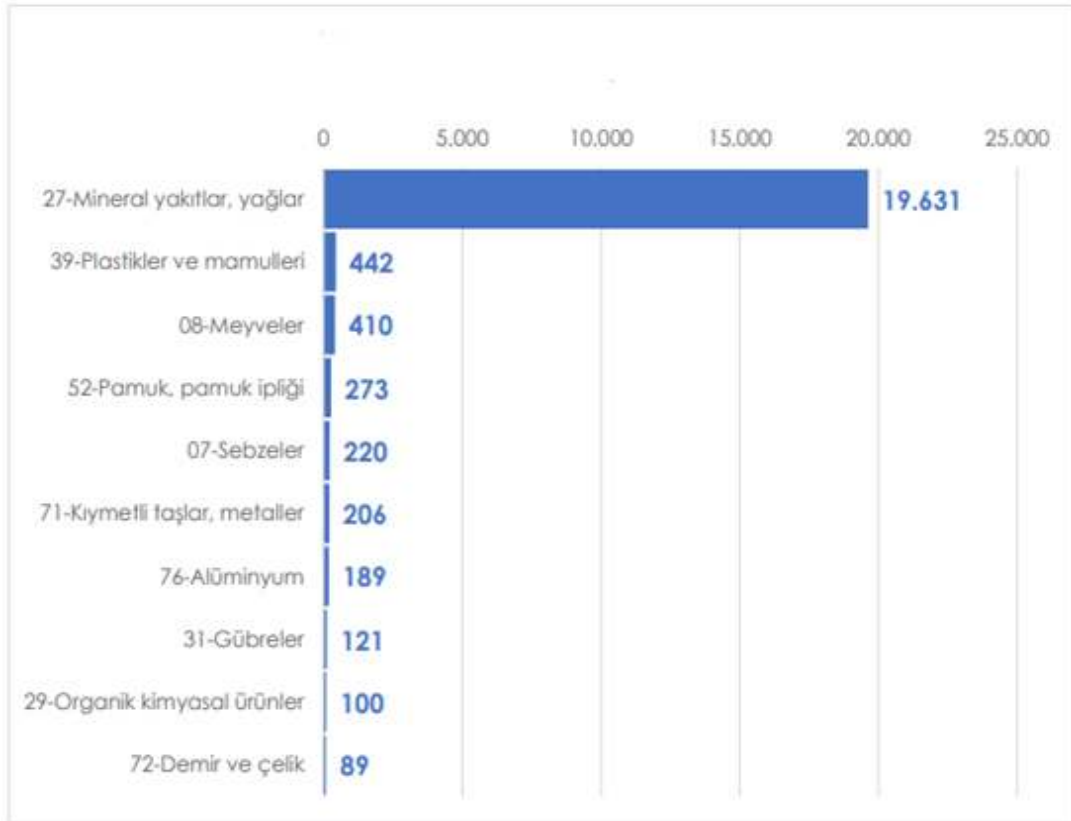
6.013.082.611,30'dur.Azerbaycan'ın mal ve hizmet ihracatının GSYİH'ye oranı %46,49 ve mal ve hizmet ithalatının GSYİH'ye oranı %29,80 olmuştur(World Bank, 2023).

2.1.4. Azerbaycan'ın Dış Ticaret Yaptığı Ülkeler ve Ürünler

Azerbaycan'ın başlıca ihraç ettiği ürünler petrol ürünleri, kimyasal ve gıdadır olarak bilinmektedir. Azerbaycan'ın başlıca ithal ettiği ürünler ise makine, elektronik ürünler, gıda ve lüks tüketim malları olduğu görülmüştür. Bu ihracat malları aşağıdaki gibi sıralanabilir(ADSK,2023):

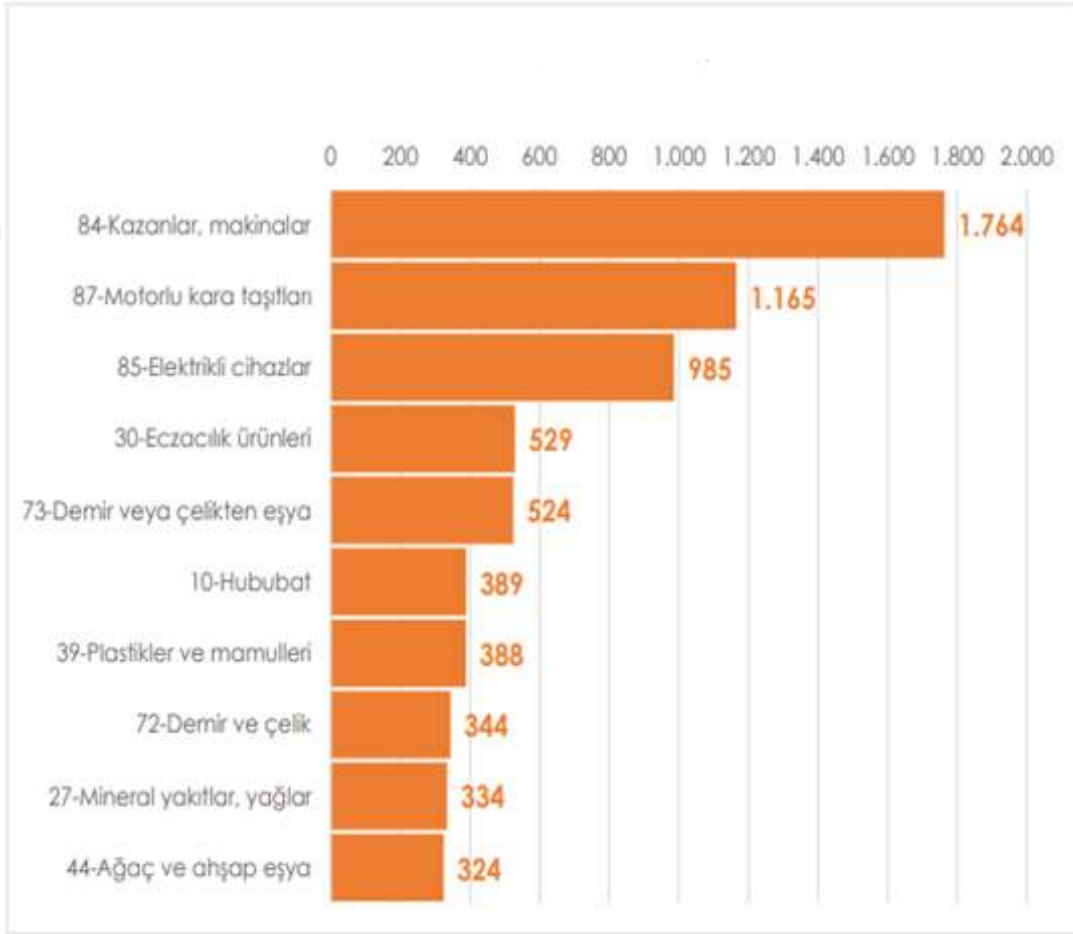
- petrol
- doğalgaz
- metaller
- tütün
- meyve ve sebze şireleri
- pamuk

Grafik 1. Azerbaycan'ın İhracatında İlk 10 Ürün (2022)

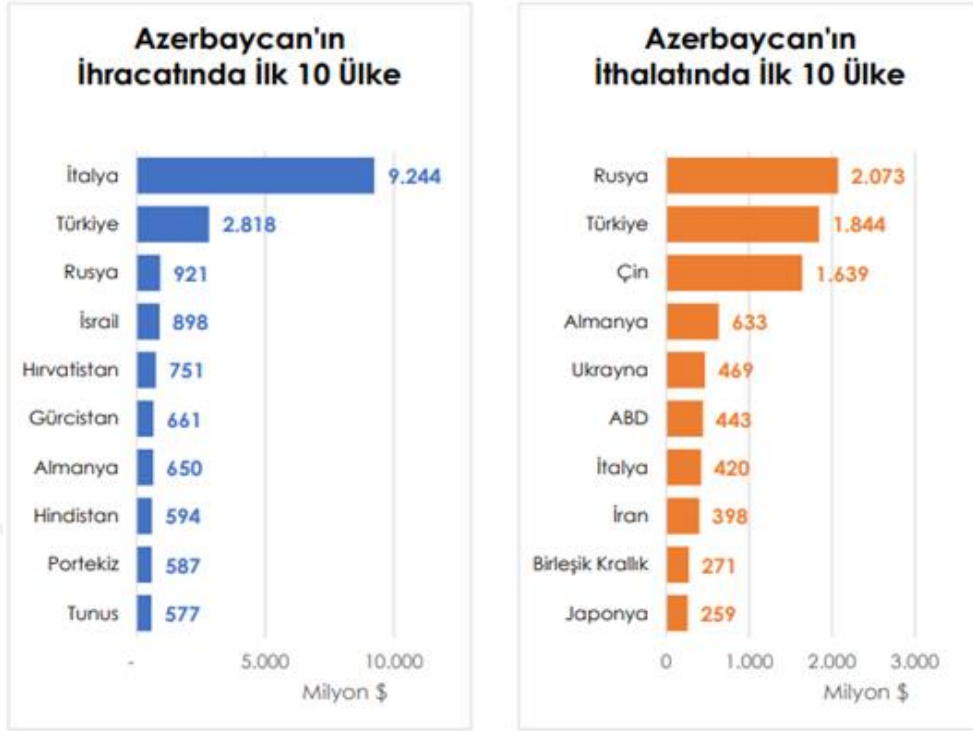
Azerbaycan'ın uyguladığı dış ticaret siyasetinde belirleyici faktör enerjidir. Azerbaycan'ın ihracatının %90'ı petrol ve doğalgazdan oluşmaktadır. İthalatın yaklaşık yüzde 80'i sanayi mallarından ibarettir. Bu açıdan ihracatda büyük bir sıkıntı yaşanmamaktadır. Serbest piyasaya geçişe rağmen sektörel tekellerin dış ticaret faaliyetleri üzerindeki tanımlayıcı ve sınırlayıcı etkisi sürmektedir.

Grafik 2. Azerbaycan'ın İthalatında İlk 10 Ürün(2022-milyon \$)

Spesifik tarifeler %0,5-15 arasında değişmekle birlikte, tarife dışı engellerin yanı sıra geleneksel tarife dışı vergi uygulamaları da gümrük maliyetlerinin artmasına neden olan bir faktör olmaktadır. Azerbaycan; Rusya, Belarus, Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan, Tacikistan, Moldova, Ukrayna, Türkmenistan ve Gürcistan ile serbest ticaret anlaşmaları imzalamış olup, bu anlaşmalar kapsamında bu ülkelere gelen ürünlere (örneğin: tütün gibi) herhangi bir gümrük vergisi uygulanmamaktadır. İlgili ülkelerle yapılan dış ticaret işlemlerinde katma değer vergisi (KDV) ve tüketim vergisi, tüketimin yapıldığı (varış) ülkede alınmaktadır (Karabayır, Şen ve Alpaslan, 2005: 7).

Grafik 3. Azerbaycan'ın Ticaret Yaptığı Başlıca Ülkeler(2022)

Petrol ve gaz dışı ürünlerin ihracatı 2023 yılı Ocak-Şubat döneminde geçen yılın aynı dönemine göre fiili fiyatlarla yüzde 36,6 artarak 651,4 milyon dolar olarak gerçekleşti.

Ülkenin dış ticaret cirosunun yüzde 19,5'i İtalya, yüzde 12,5'i Türkiye, yüzde 10,6'sı Rusya, yüzde 5,6'sı Çin, yüzde 5,3'ü Almanya, yüzde 4,7'si İsrail, yüzde 4,7'si İspanya, yüzde 3,8'i İspanya, yüzde 3,8'i Romanya, yüzde 3,6'sı Fransa, yüzde 3,4'ü Hindistan, yüzde 2,5' Çekya, yüzde 2,4'ü Gürcistan ve hepsi ayrı ayrılıkta yüzde 1,5 olan Türkmenistan, Avusturya ve Vietnam, hepsi ayrılıkta yüzde 1,5 olmakla İrlanda ve Kazakistan, yüzde 11,4 kısmı ise diğer ülkelerle ticaret işlemi yapılmıştır.

İhracatın yüzde 29,3'ü İtalya'ya, yüzde 12,3'ü Türkiye'ye, yüzde 7,3'ü İsrail'e, yüzde 6,1'i İspanya'ya, yüzde 5,6'sı Almanya ve Romanya'ya, yüzde 4,5'i Hindistan'a, yüzde 4,3'ü Rusya'ya, yüzde 3,6'sı Çek Cumhuriyeti'ne, yüzde 3,5'i, Gürcistan'a yüzde 3,1'i, Yunanistan gibi ülkelere gönderilmiştir.

Petrol ve gaz dışı ürünlerin ihracat değerinde ise Türkiye (yüzde 42,0), Rusya (yüzde 21,1), Gürcistan (yüzde 9,9), Kazakistan (yüzde 3,0), İsviçre (yüzde 2,9), Ukrayna (yüzde 2,8), Türkmenistan'a (yüzde 2,4), Romanya'ya (yüzde 1,5), İtalya'ya (yüzde 1,4) ve Hollanda'ya (yüzde 1,0) gönderilen malların payı öne çıkmıştır.

Ülkeye ithal edilen ürünlerin toplam değerinin yüzde 21,3'ü Rusya'dan, yüzde 14,3'ü Çin'den, yüzde 12,9'u Türkiye'den, yüzde 7,7'si Fransa'dan, yüzde 4,7'si Almanya'dan, yüzde 3,4'ü Türkmenistan'dan, yüzde 3,1'i İran'dan, yüzde 3,0'ı Kazakistan'dan, yüzde 2,9'u ABD'den, yüzde 2,8'i İtalya'dan, yüzde 1,9'u Kore ve Japonya'dan getirilmiştir.

2023 yılı Ocak-Şubat döneminde önemli ürünlerden şeker ihracatı yüzde 59,2, meyve ve sebze suları yüzde 98,6, meyve ve sebze konserveleri 2,0 kat, çay ise % 13,5 arttı. Doğal üzüm şarapları ve üzüm sırası - 2,4 kat, polipropilen - 2,0 kat, polietilen - yüzde 3,6, işlenmemiş alüminyum – yüzde 18,2, mineral gübreler – yüzde 23,9, demirli metallere borular - yüzde 6,6, çimento klinkerleri yüzde 14,5 arttı.

İhracatın yüzde 6,8'i taze meyve, yüzde 13,5'i taze sebze, yüzde 45,0'ı tütün, yüzde 72,7'si bitkisel yağlar, yüzde 57,1'i margarin, diğer yenilebilir karışımlar, yüzde 57,1'i patates, yüzde 48,3'ü pamuk, yüzde 45,2'si pamuk lifi, yüzde 11,9'u pamuk ipliği oldu. bentonit kili yüzde 26,8, demirli metal çubuklar ise yüzde 52,7 azalmıştır.

Ocak-Şubat 2022 ile karşılaştırıldığında, Ocak-Şubat 2023'te buğday ithalatı yüzde 78,0, çikolata ve çikolata ürünleri - yüzde 22,6, unlu şekerlemeler - yüzde 2,3, çay - yüzde 10,1, kümes hayvanları ve yan ürünleri - yüzde 2,8, otomobiller – yüzde 25,3, ilaçlar – yüzde 26,4, haddelenmiş çelik – yüzde 70,9, demirli metal borular – yüzde 21,2, kauçuk lastikler – yüzde 30,0, sentetik deterjanlar – yüzde 19,1, kamyonlar – yüzde 30,4, polietilen – yüzde 45,8, demirli metal çubuklar – yüzde 13,2, mobilya yüzde 7,3, mineral gübreler yüzde 60,2, çamaşır makineleri yüzde 52,1 artmıştır.

Taze meyve ithalı yüzde 10,4 27,5'i ham şeker, bitkisel yağlar yüzde 55,8, patates yüzde 21,5, tereyağı, diğer süt yağları ve ezmeleri yüzde 35,4, taze sebzeler yüzde 22,3, sığır eti, yüzde 13,2, sigaralar oldu. Yüzde 46,2, ev tipi klimalar yüzde 64,2, otobüsler yüzde 66,7, ev tipi buzdolapları yüzde 36,9, çimento yüzde 5,1 azalmıştır(ADSK,2023).

2.2.TÜRKİYE-AZERBAYCAN İLİŞKİLERİ

Türkiye ile Azerbaycan arasında siyasi işbirliğinin kurulması yönünde ilk adımlar Azerbaycan'ın ilk cumhurbaşkanı Ayaz Mutellibov döneminde başlamıştır. Diplomatik ilişkiler çerçevesinde Türkiye, Azerbaycan'da 1991 yılında konsolosluk, 14 Ocak 1992'de ise büyükelçilik kurmuştur (Güzel, 2009:5).

E. Elçibey'in cumhurbaşkanlığı döneminde Azerbaycan'ın dış politikasındaki stratejik tercihleri değişti ve Türkiye, Azerbaycan'ın dış politikasındaki özel bir konuma geldi. Elçibey, yurt dışı olarak ilk Türkiye'yi ziyaret etti ve Ankara'da düzenlenen Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (KEİT) zirvesine katıldı (Zengin, 2010: 310).

Türkiye, Azerbaycan'ın dış siyasetinde özel bir yere sahip olup, kardeşlik ve dostluk politikası gereği zor zamanlarda Azerbaycan'ın yanında yer almış, Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü sağlanması konusunda uluslararası kamuoyunun oluşturulmasına büyük katkı sağlamıştır. Daha sonraki araştırmalarda bu yakınlık stratejik ortaklık seviyesine çıkmıştır (Ablak, 2014: 42).

Türkiye ve Azerbaycan arasındaki ilişkileri negatif etkileyen en temel konu coğrafi sebeplerden ortaya çıkan ulaşım sorunudur. Azerbaycan, Nahçıvan ve Türkiye arasındaki yapay Ermenistan devleti engeldir(Gül, 2006: 98).

Azerbaycan'ın uluslararası kuruluşlara üye olup temsilci göndermesinden sonra Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün korunması ve güvenlik kaygılarının giderilmesi Türkiye için de çok önemli konular haline gelmiştir. Azerbaycan, Güney Kafkasya'da önemli bir stratejik müttefik, Orta Asya'ya köprü, uluslararası projelerin hayata geçirilmesinde kilit ülkedir. Azerbaycan için Türkiye Orta Asya ve Avrupa Birliği(AB) hedeflerini desteklemektedir. Politik, kültürel, ekonomik, ve başka alanlarda güçlü destek sağlamaktadır. Türkiye için Azerbaycan jeostratejik bir faktör olarak Türkiye'nin Orta Asya'ya açılan kapısıdır.

Ülkelerarası ikili ilişkilerin güçlenmesi için 2010'da Cumhurbaşkanlığı düzeyinde Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi (YDSK) mekanizması kuruldu. Ayrıca Türkiye Cumhurbaşkanı'nın Azerbaycan'a ziyareti sırasında 15.06.2021 tarihinde Şuşa Beyannamesi imzalanmış ve iki ülke arasındaki ilişkileri ittifak düzeyine yükselmiştir. Şuşa Beyannamesi, iki ülkenin parlamentoları tarafından 1-3 Şubat tarihlerinde onaylanmıştır.

Azerbaycan'la kurulan üçlü ve dörtlü ortaklık kapsamında bölgesel istikrarın, barışın ve refahın desteklenmesi açısından önemlidir. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti, Türkiye ve Azerbaycan arasındaki tek kara bağlantısı olup, Türkiye'nin Azerbaycan ile ikili ilişkilerinde özel bir yere sahiptir ve Azerbaycan halkıyla doğrudan temas noktasıdır (<https://www.mfa.gov.tr/> 10.09.2023).

2.2.1. Türkiye –Azerbaycan Dış Ticari İlişkileri

Azerbaycan ile Türkiye arasındaki dış ticaret ilişkilerinin tarihi 1992 yılında başlıyor. O yıldan bu yana Türk dili konuşan ülkeler arasındaki dış ticaret ilişkilerinde lider konumunu koruyan Türkiye Cumhuriyeti, Azerbaycan'ın uluslararası ticari ilişkilerinde de temel konumunu almaya devam etmektedir. 1992-2020 döneminde Türkiye, Azerbaycan'ın Rusya Federasyonu'ndan sonra ikinci büyük dış ticaret ortağı olmuştur. 1992 yılı istatistik sonuçlarına göre Azerbaycan'ın toplam dış ticaret cirosunda Türkiye'nin payı %8,8 iken, 1997 yılında bu oran %14 olmuştur. 2005 yılına kadar açıklanan göstergelere göre Türkiye'nin Azerbaycan'ın toplam dış ticaret cirosu içindeki payı yüzde 6-15 civarında olmaktadır. 1992 yılı dışında, Türkiye Cumhuriyeti'nin bağımsızlık tarihi boyunca pozitif bir denge olmuş, Azerbaycan'ın Türkiye'den ithalatı ihracatından daha fazla olmuştur. Azerbaycan ile Türkiye arasındaki ticaret hacmi 2005 yılından bu yana hızla artmıştır. 2020 yılı istatistik göstergeleri ile karşılaştırıldığında 2005 yılından bu yana 3,9 kat artış kaydedilmiştir(ARDSK,2023).

Son 20 yılda Türkiye'nin dış ekonomik ilişkileri en üst düzeye çıkmış, uluslararası ticari işbirliğinde başarılı göstergelere ulaşılmıştır. Dış ticaret cirosu 500 milyar Dolara ulaşmıştır. Azerbaycan Devlet Gümrük Komitesi verilerine göre, Azerbaycan'ın 2023 yılının Ocak-Şubat dönemindeki dış ticaret cirosunun yüzde 12,5'i Türkiye ile yapılan ticari işlemlerden oluşmaktadır. Türkiye'ye gönderilen ürünlerin değeri ihracatın yüzde 12,3'ünü oluşturmuştur.

Türkiye İstatistik Kurumu'nun verilerine göre, geçen yıl 2021 yılına göre ihracat % 12,9 artışla 254,2 milyar Dolar'a, ithalat ise % 34 artışla 363,7 milyar Dolar'a yükselmiştir. Raporlama döneminde Türkiye'nin ihracatında 21,1 milyar Dolar'la Almanya ilk sırada yer almıştır. Almanya'yı 16,9 milyar Dolarla ABD, 13,8 milyar dolarla Irak, 13,1 milyar dolarla İngiltere ve 12,4 milyar dolarla İtalya takip etmiştir. İlk 5 ülkeye yapılan ihracat toplam ihracatın % 30,4'ünü oluşturmaktadır (<https://www.tuik.gov.tr/>).

Tablo 6. Azerbaycan ve Türkiye 1995-2022 Yıllarındaki Dış Ticaret (Milyon, \$)

Yıllar	Azerbaycan'ın İhracatı	Azerbaycan'ın İthalat	Dış Ticaret Hacmi
1995	26.445	140.510,2	166.955,2
2000	104.981	128.502,6	233.483,6
2005	275.959,3	313.001,6	588.960,9
2010	170.893,7	771.442,4	942.336,1
2015	1.477.256,7	1.171.385,4	2.648.642,1
2016	1.185.663,1	1.181.578,1	2.367.241,2
2017	1.393.786,1	1.273.792,6	2.667.578,7
2018	1.825.980,2	1.576.829,1	2.367.241,2
2019	2.862.694,6	1.646.801,5	4.509.496,1
2020	2.597.747	1.562.519,4	4.160.266,4
2021	2.818.116,6	1.843.676,1	4.661.792,7
2022	3.544.755,9	2.297.421,9	5.842.177,8

Kaynak: ARDSK,2023

2023 yılının ilk iki ayında Azerbaycan'ın Türkiye'ye petrol dışı ihracatının yüzde 78,7 artarak 273,9 milyon Dolar olmuştur. Sadece Şubat ayında Türkiye'ye yapılan ihracatın değeri iki kat artarak 167,2 milyon ABD doları seviyesine ulaştı. Söz konusu ihracat değerindeki önemli artışın temel göstergesi elektrikle ilgilidir.

Azerbaycan Devlet Gümrük Komitesi (ADGK) rakamlarına göre, Azerbaycan ve Türkiye arasındaki ticaret cirosu 2023 yılının ilk 6 ayında geçen yılın aynı dönemine göre yüzde 34,8 yani 1 milyar 11,4 milyon dolar artarak 3 milyar 916 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. İlk 6 ayda Azerbaycan'dan Türkiye'ye yapılan ihracat hacminin 2022 yılının ilgili dönemine göre %49,5 yani 917 milyon artmıştır ve 2 milyar 768,9 milyon dolara yükselmiştir. Raporlama döneminde Türkiye'den Azerbaycan'a yapılan ithalat ise yüzde 9 yani 94,4 milyon Dolar artışla 1 milyar 147,1 milyon Dolar'a yükselmiştir(ADGK,2023).

Azerbaycan Türkiye ekonomisine en çok yatırım yapan ülkelerin başında gelmekte ve son dönemde bu yatırımlarda ciddi bir artış gözlemlenmiştir. Hâlihazırda, Türkiye'de 2000'e yakın Azerbaycan sermayeli şirket faaliyet göstermektedir.

Hatırlamak gerekir ki, 1995-2021 döneminde Azerbaycan'dan Türkiye'ye yapılan doğrudan yatırım hacmi 20,3 milyar ABD dolarına (petrokimya sektöründe 17,1 milyar ABD doları, petrol dışı sektörde 3,2 milyar ABD doları) ulaşmıştır. Sadece SOCAR'ın İzmir'in Aliaga ilçesindeki "Petkim" petrokimya kompleksi topraklarında 6,3 milyar dolar sermayeyle Eylül 2018'de tamamladığı "Star" petrol rafinerisi

Türkiye'nin en büyük rafinerisi olarak kayıtlara geçmiştir. Genel olarak, Türkiye'ye yatırım yapan Azerbaycanlı işadamları, hem firma sayısı hem de yatırım hacmi açısından Orta Asya ve Kafkasya ülkeleri arasında ilk sırada yer almaktadır(Bayramov,2023).

2.2.2. Türkiye ve Azerbaycan Arasında Sektörlere Göre Dış Ticaret

Azerbaycan'ın Türkiye'den ithalatının büyük kısmını gıda ürünleri oluşturmaktadır. Gelecek yıllarda iki ülke arasındaki ticaret hacminin azalmasına karşılık, ekonomik ilişkilerde sanayi ürünlerinin üretimine önem verilmesi gerektiği sonucuna varılmıştır (Eyüpoğlu, 2003: 5). 2014 senesinde Türkiye'den yaptığı ithalat, Azerbaycan'ın toplam ithalat hacminde %14'lük bir kısmını oluşturmaktadır. Bu oranla, Türkiye Azerbaycan için ithalatta Rusya'dan sonra ikinci sırada yer aldığını göstermektedir.

Liberal ekonomiye geçişin ardından Türkiye iş yönünü Avrupa'ya çevirdi. Azerbaycan gibi petrol ve gaz kaynakları zengin ülkelere yapılan ihracat arttıkça talep ve arz da artmaktadır. 2022'de Azerbaycan'dan Türkiye'ye ihracat, toplam ihracatın yaklaşık %2,3'ünü oluşturmuş ve Azerbaycan dış ticaret yapılan ülkeler arasında 14'üncü sırada yer almıştır.

Türkiye ve Azerbaycan arasında gerçekleşen ticaret sektörlerine göre farklılık göstermektedir. Bu esas sektörler hakkında bilgiler en fazla işbirliği yapılan alt başlıklarda aşağıdaki gibi gösterilmektedir.

2.2.2.1 Tarım ve Gıda Sanayi Ürünleri Dış Ticareti

Azerbaycan toprak ve iklim bakımından tarım için uygundur. Uygun iklim şartları Azerbaycan'ın geniş bir ürün yelpazesine olanak tanısa da, makine ve teçhizat eksikliği, kaliteli tohum ve gübreye erişim eksikliği, bağımsızlığın ilk yıllarında ülkenin potansiyelinden tam olarak yararlanılamadı. Bankacılık sektöründe yasal eksiklikler nedeniyle tarım kredisi kullanılamamaktadır. Petrol fiyatlarında yaşanan keskin düşüş ve Azerbaycan'ın son yıllarda yaşadığı ekonomik kriz, ülkedeki tarım potansiyelini öne çıkardı. Ülkenin son dönemde tarım sektörü geliştirme projelerini yoğunlaştırması bu alanın ülke açısından önemini artırmıştır.

Azerbaycan'ın tarım arazisi alanı 86.600 km² olup %55,2'sine (4.779.700 hektar) karşılık gelmektedir. ADSK verilerine göre, Azerbaycan'ın 2021'deki tarımsal üretiminin 2020'ye göre %3,4 artışla 9,1634 milyar AZN olduğunu gösterilmektedir. Bu dönemde 4.652,4 milyar manat değerinde hayvancılık, 4.511,0 milyar AZN değerinde bitkisel ürün üretildi. Bitkisel üretim %4,0 hayvancılık ürünlerin üretimi ise %2,8 oranında yükselmiştir.

Tablo 7. Tarımsal Üretimde Yeterlilik Durumu

Buğday	%57	Toplam meyve	%116
Arpa	%94	Üzüm	%95
Mısır	%87	Kırmızı et	%87
Baklagiller	%60	Süt	%83
Patates	%90	Yumurta	%100
Toplam Sebze	%110	Balık ve ürünleri	%81
Domates	%131		

Kaynak: Nesirov,2021

Azerbaycan bağımsızlık elde ettikten sonra tarım sektörü, Sovyet dönemi kolektif çiftlikleri ve devlet çiftliklerinin köylüleri arasında mülkiyetin paylaşılması yoluyla özel girişimi teşvik etmeyi ve geliştirmeyi amaçlayan politikalar uygulandı. Aynı zamanda, tarımda çalışan köylülere aşağı fiyatlarla mazot satışı yapılması ve 1998'den 2003'e kadar beş yıl süreyle vergi muafiyeti sağlanması da köylülerin arazi edinimi operasyonunu destekleyen bir diğer uygulama olarak değerlendirilebilir. Bu nedenle, Azerbaycan'ın tarım sektörü 1996 yılına kadar gelişmemiştir (Zengin ve Mikailov, 2004: 80).

Tablo 8. Azerbaycan'ın İhraç Ettiği İlk 10 Tarım Ürünü (Milyon, Dolar)

HS Kodu	Ürünler	2017	2018	2019	2020	2021
070200	Domates, taze veya soğutulmuş	151,6	177,4	189,3	201,3	160,2
081070	Taze hurma	90,9	113,8	104,7	91,6	125,9
080222	Taze veya kuru fındık	114,5	93,5	124,2	113,6	108,8
070190	Taze veya soğutulmuş patates	25,8	29,6	26,8	33,8	40,1
08810	Taze elma	30,9	38,0	40,1	29,5	37,4

081090	Taze demirhindi, kaju, vs.	13,8	17,8	26,8	36,7	37,2
170199	Kamış veya pancar şekeri ve kimyasal olarak saf sakaroz, katı halde	39,4	25,0	26,8	26,9	32,1
080929	Taze kirazlar (vişneler hariç)	23,2	38,0	42,2	48,6	31,1
080930	Taze şeftali, dahil. nektarin	8,0	10,6	9,5	10,0	29,2
200989	Meyve veya sebzelerin suyu, fermente edilmemiş	7,9	9,0	9,1	13,6	13,4
Toplam		658,9	704,3	772,1	759,8	816,2

Kaynak: Trademap, 2022

Tablo 8’de de görüldüğü gibi Azerbaycan’ın 2017-2021 yılları kapsamında ihraç ettiği tarımsal ürünler arasında domates ve taze veya kuru fındık ürünleri daha fazla yer almaktadır. Azerbaycan’ın tarımsal ürünleri ihraç ettiği ülkeler arasında Türkiye 9.sırada yer almaktadır.

Tablo 9. Azerbaycan’ın Türkiye’ye İhraç Ettiği Tarım Ürünleri(Milyon, Dolar)

HS Kodu	Ürünler	2017	2018	2019	2020	2021
120729	Pamuk tohumları	0	0	9	2.568	3.862
230610	Yağ keki ve diğer katı artıklar	0	19	3.057	1.464	3.536
051199	Hayvansal kökenli ürünler.	0	0	909	895	1.509
151221	Ham pamuk tohumu yağı	0	0	15	1.289	1.386
230240	Kepek ve diğer hububat artıkları	0	0	0	0	617
050400	Hayvanların bağırsakları, mesaneleri ve mideleri (balık hariç), bütün ve parçaları	83	242	548	409	329
110630	8. Fasılda yer alan un, kaba un ve toz ürünler	369	337	162	244	309
230230	Kepek, keskin parçalar ve diğer buğday artıkları	13	298	0	0	292
140420	Pamuk linterleri	8	0	0	1.301	274
030199	Canlı balık	0	0	0	0	263
Toplam		1.116	2.265	8.678	11.806	13.633

Kaynak: Trademap, 2022

Azerbaycan’ın tarımsal ürünleri ithal ettiği ülkeler arasında Türkiye 3.sırada yer almaktadır. İlk sıralarda ise Rusya ve Ukrayna gelmektedir. Tablo 10’da belirtildiği gibi ithal edilen ürünler arasında genellikle, buğday, şeker ve tereyağı yer almaktadır.

Tablo 10. Azerbaycan'ın İthal Ettiği İlk 10 Tarım Ürünü (Milyon, Dolar)

HS Kodu	Ürünler	2017	2018	2019	2020	2021
100199	Buğday ve mahlût	221,6	197,9	323,9	290,1	270,4
170114	Ham şeker kamışı, katı halde,	75,4	62,6	77,7	52,8	145,7
210690	Gıda müstahzarları,	36,9	39,6	51,3	59,3	87,1
040510	Tereyağı	50,2	55,6	61,7	74,5	71,9
240319	Tütün, tüketime hazır	0,1	2,1	30,5	47,9	65,6
151110	Ham palm yağı	46,6	44,3	40,8	54,9	61,9
100119	Makarnalık buğday	4,3	3,3	12,3	4,2	58,0
180690	Çikolata ve diğer kakao içeren gıda müstahzarları	31,4	40,5	45,9	47,6	56,7
151211	Ham ayçiçeği tohumu veya aspir yağı	34,2	31,7	33,1	32,0	55,8
230400	Yağ keki ve diğer katı artıklar	29,6	49,7	38,5	41,6	54,7
Toplam		1.699,6	1.702,1	1.925,8	1.903,7	2.214,8

Kaynak: Trademap, 2022

Azerbaycan ve Türkiye, tarım alanında işbirliğini güçlendirmek amacıyla 09.02.1994 tarihinde “ Tarım Alanında Bilimsel, Teknik ve Ekonomik İşbirliği Protokolü ”nü imzalanmıştır. Ülkelerin oluşturduğu "Tarım İcra Komitesi" ikinci toplantısı 2001'de Azerbaycan'da yapılmış ve Türkiye ile Azerbaycan bu konuda bir protokol imzaladı. Azerbaycan Gıda ve Tarım Güvenliği Projesi, Türkiye Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı ile Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) arasındaki işbirliği kapsamında geliştirilmiştir (Aras, 2004: 176). Projenin amacı Azerbaycan'ın tarım sektörünün gelişimini teşvik etmek ve Türkiye ve Azerbaycan arasındaki ilişkilerin Birleşmiş Milletler(BM) bünyesinde daha kaliteli bir düzeye getirilmesidir (Gürler, 2015: 143).

Tablo 11.Azerbaycan'ın Türkiye'den İthal Ettiği Tarım Ürünleri(Milyon, Dolar)

HS Kodu	Ürünler	2017	2018	2019	2020	2021
080212	Kabuklu taze veya kuru badem	1,7	6,4	6,7	21,1	24,7
190590	Ekmek, pasta, bisküvi vd. unlu mamuller	9,9	12,5	15,0	12,0	14,6
210690	Gıda müstahzarları	6,8	7,2	8,4	11,2	13,4
190531	Tatlı bisküvi	7,1	7,7	7,8	8,1	9,4
180690	Kakao içeren çikolata ve diğer müstahzarlar	3,7	4,3	5,4	6,6	8,5
080232	Kabuklu taze veya kuru ceviz	1,3	2,8	6,8	14,1	7,6

170199	Kamış veya pancar şekeri ve kimyasal olarak saf sakaroz, katı halde	0,0	0,0	0,1	1,0	7,4
170490	Kakao içermeyen şekerlemeler,	3,4	4,4	5,2	4,9	6,7
230400	Yağ keki ve diğer katı artıklar	0,2	0,7	1,2	2,9	6,5
120190	Soya fasulyesi	0,0	0,0	0,0	0,0	6,4
Toplam		129,7	148,8	167,2	227,2	265,5

Kaynak: Trademap, 2022

Tablo 11’de Azerbaycan’ın Türkiye’den genellikle, badem, unlu mamuller ve gıda müstahzarları ithal edildiği görülmektedir.

2.2.2.2 Sanayi Ürünleri Dış Ticareti

Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını kazanmasının daha sonra Dağlık Karabağ savaşına giren Azerbaycan, son yıllarda sanayi sektöründe ve ihracatında büyüme kaydetmiştir. Buna uygun olarak, Türkiye'nin 1990'lı yıllarda Azerbaycan'a yönelik sanayi ürünü ihracatı Azerbaycan açısından büyük önem taşımaktadır.

Petrol ve doğal gaz üretimiyle rafinaj, Azerbaycan'ın GSYİH’da %50 ve ihracatında ise %90'ını oluşturmaktadır. Azerbaycan halihazırda ürettiği petrolü 3 boru hattı üzerinden başka ülkelere göndermektedir. Ham petrol ve doğal gazın ana ithalatçıları arasında İtalya, İngiltere ve Türkiye Cumhuriyeti yer almaktadır. Üretimin %80'i Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) boru hattı üzerinden ihraç edilmekte olup ve bu hattın çoğunluğu Türkiye'de bulunmaktadır. Ancak Türkiye'den ham petrol ve petrol ürünleri ithalatında Azerbaycan'ın payı küçüktür. Türkiye'nin 2020 yılında ithal ettiği ham petrolün yüzde 29,1'i Irak'tan, yüzde 21,2'si Rusya'dan, yüzde 8,2'si Kazakistan'dan ve yüzde 7,9'u Suudi Arabistan'dan ithal edilmiştir(TÜİK,2023).

Azerbaycan'ın sanayi sektörü ülke ekonomisinde %41'lik paya sahiptir ve makine, çimento, gıda ve pamukla beraber petrol ürünleri ve türevleri üretilmektedir. Türkiye'den Azerbaycan'a en fazla ihraç edilen ürünler elektrikli teçhizat, makine ve mekanik parçalar, eczacılık alanında ürünler, çelik, hava taşıtları plastik ve ürünleridir. Bunlar arasında hava taşıtları, yeni atılımlar sayesinde yüzde 403'lük artışla son beş yılın en büyük artışını gerçekleştirmiştir. Bunu yıllık ortalama %41 büyüme oranıyla ilaç ürünleri ve yıllık ortalaması %13 büyüme oranıyla otomotiv alanı takip etmektedir. Makine ve mekanik parçalar alanında yıllık ortalama yüzde 11 oranında

büyürken, elektrikli teçhizat alanı ise yüzde 6 oranında büyümüştür. Çelik ürünleri ise %-0,3 daralmayla gerileyen sektörlerden biri oldu(ADSK,2023).

Azerbaycan ile Türkiye, başta petrol taşımacılığı olmakla oldukça mühim projelerde birlikte çalışmaktadır. BTC boru hattıyla, Azerbaycan'dan başlayıp Akdeniz'de son bulan en aktif ham petrol taşıma projelerinden biridir. Bakü-Tiflis-Kars demiryolu, Azerbaycan ve Türkiye liderlerinin girişimiyle 2017 yılında inşa edilmiş olup, ulaştırma altyapısının şekillendirilmesi, iki ülkeden geçen uluslararası insan ve mal akışının artırılması ve bölgede ortaklık projelerinin genişletilmesine yönelik bir projedir. Bu iki ülke tarafından başlatılan uluslararası önem taşıyan bir diğer proje ise, Türkiye ve AB'nin enerji güvenliği ve tedarik ağı çeşitlendirmesi açısından büyük önem verdiği ve 2018 yılında faaliyete geçen Trans Anadolu Boru Hattı (TANAP) projesidir. Kısa zamanda tamamlanan bir diğer proje ise Azerbaycan'ın enerji şirketi SOCAR tarafından İzmir Petkim petrokimya kompleksinde 2018 yılında inşa edilen Star rafinerisidir. SOCAR projesine yapılan yatırım 6,3 milyon ABD dolar olmuştur. Azerbaycan ve Türkiye arasında kurulan ortaklık ve uluslararası projelere verilen değerin devam ettirilmesi sürdürülmesi ve daha da geliştirilmesi, Türkiye'nin ihracat kazancı açısından önem taşımaktadır.

Azerbaycan'ın Türkiye'ye en çok ihraç ettiği ürünler plastik ve ürünleri, pamuk, organik kimyasallar, çelik, alüminyum ve ürünleridir. 2021 yılının değerlendirmesinde Azerbaycan'ın en çok ihraç ettiği ürünler 19,6 milyar dolar ile fosil yakıtlar ve petrol olurken, onu 442 milyon dolar ile plastik ve ürünleri, 410 milyon dolar ile meyveler ve 210 milyon dolar ile pamuk ve ürünleri takip etmiştir. Azerbaycan, petrol ve türevlerinin yüzde 90'ını (15,1 milyar Dolar) ihraç ederken, yüzde 4,5'le (762 milyon dolar) tarım ürünleri ihraç etmiştir. Tarım ürünlerinden sonra en fazla ihraçat ürünleri metal ürünleri (236 milyon dolar) yer almaktadır. Azerbaycan ağırlıklı olarak makine ve elektrikli teçhizatın %24'ünü (2,243 milyar ABD Doları), tarım ürünlerinin %17'sini (1,591 milyar ABD Doları), kara ve havacılık araçlarının %12'sini (1,080 milyar Doları) ithal etmektedir. Bunlar arasında son beş yılda pamuk yıllık ortalama yüzde 43 oranında büyürken, fosil yakıtlar yüzde 34, organik kimyasallar ise yüzde 10 oranında büyüyerek en fazla büyüme kaydeden sektörler olmuştur. Plastik ve ürünleri ise %1'lik daralmayla gerileyen sektörlerden biri haline gelmiştir.

2.2.2.3. İnşaat Malzemeleri Dış Ticareti

ARDSK'de yer alan verilere göre Türkiye'den Azerbaycan'a 2014 yılından 2020 yılının ilk 4 ayı kapsamında ihraç edilen inşaat malzemeleri Tablo 12'de gösterilmektedir. Türkiye'den en Azerbaycan'a ihraç edilen inşaat malları arasında demir ve çelik ürünleri ilk sırada yer almaktadır. Ardından, ağaç ve ahşap eşya ürünler gelmektedir. Alçı ve çimento gibi malzemelerle beraber plastik boru ve hortumlar Azerbaycan'a ihraç edilen ürünler arasında fazlalık göstermektedir.

Tablo 12. Türkiye'den Azerbaycan'a İnşaat Malzemeleri İhracı(Bin, Dolar)

Ürün Tanımı	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020 (ilk 4 ay)
Taş, alçı, çimento veya benzeri maddelerden eşya	45.942.422	26.999.233	10.177.797	9.198.648	10.560.404	9.267.179	1.699.780
Plastik borular, hortumlar vefitingler	40.190.979	23.133.048	9.866.032	13.884.196	11.153.352	13.552.217	2.101.557
Ağaç ve ahşap eşya	70.467.184	42.396.053	19.418.768	18.218.372	24.877.383	21.701.693	5.270.79
Ağaç lifli levhalar	18.551.415	14.010.048	8.679.877	6.796.94	8.655.590	10.212.273	2.569.127
Seramik Döşeme Mamülleri	4.730.106	2.342.365	598.256	5.244.888	6.411.689	6.671.061	1.309.227
Demir veya çelikten inşaat ve inşaat aksamı	126.770.617	70.640.004	30.172.333	49.670.296	40.674.446	51.332.599	6.854.095
Adi metallere donanım, tertibat vb. eşya	19.406.148	12.807.390	9.421.316	9.364.345	8.954.204	9.480.456	2.178.864
Aluminyumdan inşaat ve inşaat aksamı	20.203.289	25.473.512	4.983.470	4.423.277	5.513.162	5.803.307	5.528.820

Kaynak: ARDSK,2021

2.3. Literatür Taraması

Literatüre dikkat ettiğimiz zaman, Azerbaycan ve Türkiye arasındaki dış ticaretle ilgili çalışmanın kısıtlı olduğunu görmek mümkündür. Azerbaycan ile ilgili yeterli çalışma olmadığında farklı ülkelerin ekonomik büyüme ve işsizlik ile ilgili literatürü incelenmiştir.

2.3.1. Ekonomik büyüme ve dış ticaret ile ilgili çalışmalar

Çalışmanın bu kısmında ekonomik büyüme ve dış ticaret ile ilgili çalışmalara yer verilmiştir. Önceki çalışmalarda Azerbaycan ve Türkiye arasındaki ilişkiler genellikle enerji sektörüne odaklandığı görülmüş ve yapılan çalışmalarda da dış ticaretin ekonomik büyümeye etkisine bakılmıştır.

İnançlı (2012), 1992-2010 dönemleri kapsamında Türkiye'nin Türk devletleri ile dış ticaret hacmini, ithalatı ve ihracatını etkileyen kültürel ve ekonomik faktörlerin ekonometrik analizini yapmıştır. Araştırmaya göre, Türkiye'nin bu ülkelerle olan dış ticareti, diğer ülkelerle olan dış ticaretine benzemediği saptanmıştır. Türkiye, Türk cumhuriyetlerinden tarım ürünleri ve işlenmiş sanayi ihraç ederken, hammadde ve yarı işlenmiş ürünler ithal etmektedir.

Şimşek ve Kadılar (2013), 1960-2004 yılları arasında Türkiye için araştırma yapmış, ihracat, beşeri sermaye, ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelediler. Çalışmanın bulguları, uzun vadede ekonomik büyümeden ve ihracata doğru nedensellik ilişkisine olmasına rağmen, ihracattan ve büyümeye arasında bir ilişki olmadığını saptanmıştır.

Erdoğan ve Yıldırım (2013), 1990-2009 yılları arasında Azerbaycan, Türkmenistan Kırgızistan, Özbekistan ve Kazakistan'daki sabit fonların oluşumu, ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemek için ekonometrik analiz kullandılar. Çalışmanın bulguları, ihracat ve satışlar arasında iki yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu göstermiştir.

Arıkan (2014), Azerbaycan ve Türkiye arasındaki ilişkileri enerji politikası göz önünde bulundurarak TANAP programı yoluyla Avrupa ve Türkiye'nin enerji güvenliğini sağlama potansiyeline sahip olduğunu vurgulamıştır. TANAP kapsamında, Azerbaycan'ın hem ekonomik ilişkilerini, hem de siyasi gücünü artırmasına ve Türkiye ile uluslararası çıkarlar doğrultusunda işbirliği yapmasına olanak tanımaktadır.

Deniz ve Ablak(2015), yaptıkları çalışmada Türkiye ve Azerbaycan arasındaki mevcut projeler incelenmiştir. İki ülke arasındaki siyasi ve ekonomik ilişkilerin analizi yapılmıştır. Her iki ülkenin insanların katıldığı anketler ve gelecekteki ilişkilere ilişkin düşünceler, bu faaliyetlerin yeterliliğini değerlendirilmiştir.

Temiz ve Gökmen (2015), 1950-2009 yılları arasında Türkiye üzerine yaptıkları araştırmada, hem uzun, hem de kısa dönemde ihracat ve ekonomik büyüme arasında tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu tespit ettiler.

Çıkrık(2016), Azerbaycan ve Türkiye arasındaki ticari ilişkiler, güçlü sosyal ve kültürel bağlara dayandığını değerlendirmiştir. Bununla birlikte, iki ülke arasındaki

ticari ilişkilerin güçlenmesinin ana nedenleri, Azerbaycan'ın Avrupa pazarına erişimine duyduğu ihtiyaç ve Türkiye'nin ise Azerbaycan üzerinden Türk devletleri piyasasına erişimine duyduğu önemdir.

Ünlü ve Kabak (2016), eşbütünleşme analizi, uzun ve kısa vadeli denklemler ve yapısal kırılma noktası birim kök testleri kullanılarak Türkiye ve Azerbaycan arasındaki ticari ilişkinin sürdürülebilirliğini analiz ettiler. Azerbaycan'ın Türkiye'ye ihracatta uzun dönemde ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Baghirova, Oğuzhan ve Yıldız (2017), 1998-2014 verilerine dayanarak Azerbaycan ve Türkiye arasındaki dış ticaret ilişkilerinin iki ülkenin ekonomik büyümesini etkilerini korelasyon ve regresyon analizleri ile incelemiştir. Çalışma, iki ülke arasındaki ticari ilişkilerin, her iki ülkenin ekonomik büyümesine neden olduğu tespit edilmiştir

Gücüyener(2017), Azerbaycan ile Türkiye arasındaki enerji ilişkilerini dikkate alarak araştırma yapmıştır. Araştırmaya göre, iki ülkenin enerji güvenliği, talebi ve arzı gibi karşılıklı bağımlılıkların yanı sıra, uluslararası çıkarları vardır.

Aliyev (2017), sermaye yatırımı kapsamında Azerbaycan-Türkiye ilişkilerini incelediğinde, petrol ihracatçısı Azerbaycan ve sanayi sektöründe dış ticaret ihracatçısı Türkiye arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Çalışmanın bulgularına göre, Azerbaycan önümüzdeki yıllarda Türkiye için Asya olacak ve sadece ticari değil, aynı zamanda kültürel, siyasi, eğitim, askeri ve diğer alanlarda stratejik bir ortak olacaktır.

İbrahimli(2017), 2007-2014 yıllarını kapsayan aylık verilerini ile Azerbaycan ve Türkiye arasındaki dış ticaretteki dinamikleri incelemiştir. Karşılaştırılmış Üstünlük teorisine göre analiz kapsamındaki bu iki ülkenin sektörel analizi yapılmıştır. Bu analiz sonucunda, Türkiye'nin hazır mallar ihracatı ve yenilen sert meyveler ve yenilen meyveler ihracatı, Azerbaycan için ise petrol ihracatı alanındaki dalgalanmalara duyarlılığı hesaplanmıştır. Çalışmanın bulgularına göre Türkiye için ele alınan sektörlerin Azerbaycan'ın petrol ihracatını etkilemediği sonucuna varılmıştır.

Aliyev ve Uysal (2021), 2000-2015 yılları dönemlerine ait yaptığı çalışmada Azerbaycan'ın ekonomik büyümesinin, Türkiye'ye petrol ihracatı ile bağlantılı olduğunu tespit etmiştir. Türkiye'ye petrol ihracatı ile Azerbaycan'ın ekonomik büyümesi arasında tek yönlü bir nedensellik ilişkisi vardır. Petrol ihracatının,

Azerbaycan ekonomisinde meydana gelen değişikliklerden önemli ölçüde etkilenmektedir. Başka bir deyişle, ekonomik büyüme petrol ihracatındaki değişimin yarısından fazlasını oluşturmaktadır.

Abbasov (2021), 2009-2019 yılı ihracat verilerini kullanarak Granger Nedensellik analizine göre, Türkiye’de yenile bilen meyve-sebze ile ilgili değişkenler bağımsız değişken olduğu zaman, milli gelir ve Azerbaycan tarafından ithal edilen petrol yenilen meyve ve sebze ihracatının nedeni olduğunu belirtmiştir.

Yılmaz(2021), yaptığı çalışmada Azerbaycan ve Türkiye ilişkilerinde enerji sektörünün rolünü öne çıkararak incelemiştir. Coğrafi yakınlık, sıkı ilişkiler gibi faktörlerden dolayı Azerbaycan enerji kaynaklarını Türkiye üzerinden uluslararası piyasalara iletmektedir. Enerji alanında Azerbaycan ve Türkiye arasındaki ilişkilerin ve enerji projelerinin gelişmesi siyasi ve ekonomik ilişkileri iyileştirdiğı sonucuna varılmıştır.

Albayrak(2022), Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde birlik ve beraberliğin esas olduğunu vurgulamıştır. Bu ilişkinin geçmişte birkaç kez bozulmuş olsa da şimdi daha büyük bir boyuta ulaştığını ve kopması zor bir noktaya geldiğı de belirtilmiştir.

2.3.2. Ekonomik büyüme ve işsizlik ile ilgili çalışmalar

Azerbaycan’ın ekonomik büyümesi ve işsizlik oranları arasındaki ilişkiye yönelik literatürde çok fazla çalışma bulunmamaktadır. Bu nedenle, çalışmanın bu kısmında diğerk ülkeler ile ilgili çalışmalara odaklanılmıştır.

Ademola ve Badiru (2016), 1981-2014 yılları verilerine dayanarak Nijerya için yaptığı çalışmada işsizlik, ekonomik büyüme ve enflasyon arasında uzun vadeli bir ilişki tespit edilmiştir. Aynı zamanda, işsizlik ve enflasyon oranlarının ekonomik büyümeyle pozitif yönde ilişkisi olduğu sonucuna varılmıştır.

Özçelik ve Uslu(2017), Türkiye ile ilgili çalışmada Granger nedensellik ve Johansen eşbüyunleşme testleri uyguladılar. Ekonomik büyüme, enflasyon ve işsizlik arasında uzun dönemli eşbüytünleşme ilişkisi tespit edilmiştir. İşsizlik oranları ve ekonomik büyüme ile arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmuştur.

Bölükbaş(2019), yaptığı panel veri analizinde, Türkiye’nin 26 bölgesini ele almıştır. 2005-2017 yıllarına ait bulgulara göre, ekonomik büyüme ve işsizlik oranları arasında negatif ve anlamlı bir ilişkinin varlığı ortaya koyulmuştur.

Dorothy, Impin ve Kok (2021), yaptıkları çalışmada Malezya'nın 2010-2018 verileri kullanarak analiz yaptılar. İşsizlik ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemde ilişkinin olmadığı belirlenmiş, ekonomik büyümeden işsizliğe doğru tek yönde bir nedensellik olduğu bulunmuştur.

İdris(2021), 1986-2020 yılları kapsamında Nijerya için yaptığı çalışmada OLS yöntemi kullanmıştır. Bulgulara göre, işsizlik ekonomik büyüme üzerinde anlamlı ve negatif etkisi olduğu, enflasyon oranı ise ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkisi olduğu tespit edilmiştir.

Fung ve Nga(2022), 1996-2019 dönemleri kapsamında 11 Asya ülkesi panel veri analiz yöntemi ile incelediler. Çalışmaların bulgularına göre, enflasyon, genç işsizlik ve büyüme arasında uzun dönemde ilişki tespit edilmiştir. Genç işsizlik büyümeyi negatif, enflasyon ise pozitif etkilediği saptanmıştır.

Evan(2022), Gana'nı 1991-2021 yılları çerçevesinde Johansen eşbütünleşme ve OLS testleri ile analiz yapmıştır. Çalışmada ekonomik büyüme, işsizlik ve enflasyon arasında uzun vadeli bir ilişkinin olduğu, hem işsizlik, hem de enflasyon ekonomik büyüme üzerinde negatif etki oluşturduğu sonucuna varılmıştır.

Atay, Polat ve Sancar(2022), Türkiye'nin 2 bölgesi için işsizlikteki artışlar ekonomik büyümeyi artırmış, enflasyondaki artışlar ise ekonomik büyümeyi negatif etkilediği tespit edilmiştir.

Lubbock, Merin ve Gonzalez (2022), Filipinler için yaptıkları çalışmada işsizlik, enflasyon oranları ve ekonomik büyüme arasında uzun vadeli bir ilişki bulunmuş, işsizlik oranlarının büyümeye negatif etkisinin varlığı savunulmuştur.

Sekwati ve Dagume(2023), yaptıkları çalışmada Güney Afrika ile ilgili analiz yaptılar. Analiz bulgularına göre, İşsizlik ve enflasyon oranlarının ekonomik büyümeyi negatif etkilediği sonucuna varılmıştır.

Alper ve Kök(2023), Türkiye için yaptıkları çalışmada 1998-2020 verileri kullanılmıştır. Uzun dönem ilişkilerinin tespiti için FMOLS ve DOLS yöntemleri uygulanmış, işsizlik oranları ve ekonomik büyüme arasında pozitif ilişkinin olduğu sonucuna varılmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE-AZERBAYCAN DIŞ TİCARETİ, İŞSİZLİK VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİNİN EKONOMETRİK ANALİZİ

3.1. Veri Seti ve Metodoloji

Bu çalışma, Azerbaycan'ın ekonomik büyümesi ile Türkiye arasındaki dış ticaret ilişkisi ve Azerbaycan'daki işsizlik oranı arasındaki nedensellik ve etkileşimleri incelemek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Analiz, ekonometrik yöntemler kullanılarak gerçekleştirilmiştir.

Bu çalışma, Azerbaycan'ın ekonomik büyümesi ile Türkiye ile yaptığı dış ticaret (ihracat ve ithalat) verileri ve Azerbaycan'ın işsizlik oranları arasındaki ilişkiyi ekonometrik yöntemlerle incelemeyi amaçlamaktadır. Ekonometrik analiz için çeşitli yöntemler kullanılmıştır. İlk olarak, analizde kullanılan değişkenlerin yüzdesel olarak ifade edilmesi için logaritma dönüşümü uygulanmıştır. Bu dönüşüm, değişkenler arasındaki büyüklük farklarını azaltmayı ve karşılaştırılabilirliklerini artırmayı hedeflemektedir. Daha sonra sırasıyla durağanlık testleri, VAR analizi ve Granger nedensellik analizi gerçekleştirilmiştir.

Ayrıca, analizin güvenilirliğini sağlamak ve modelin doğruluğunu test etmek amacıyla çeşitli tanılayıcı testler uygulanmıştır. Bu testler arasında normallik testleri, LM testi (Lagrange Çarpan Testi), heteroskedastisite testleri, Ramsey RESET testi ve Cusum testi bulunmaktadır. Bu testler, modelin varsayımlarının geçerliliğini ve istatistiksel güvenilirliğini değerlendirmek için kullanılmış ve sonuçlar analiz edilmiştir.

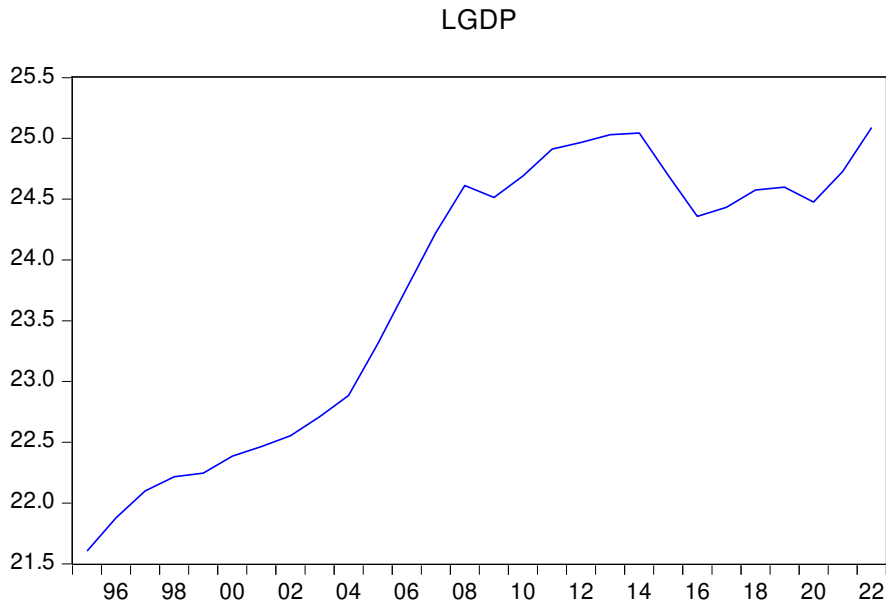
Çalışmada kullanılan değişkenler arasında, Azerbaycan'a ait kişi başına düşen reel GSYİH (GDP) ekonomik büyümeyi temsil ederken, Türkiye ile yapılan ihracat ve ithalat (IHC, ITX) dış ticareti yansıtmakta ve Azerbaycan'ın işsizlik oranları (IO) da dikkate alınmıştır. Veri seti, 1995-2022 yılları arasındaki yıllık verilerden elde edilmiştir ve kaynaklar Dünya Bankası (www.worldbank.org) ve Azerbaycan İstatistik Kurumu (www.stat.gov.az) tarafından sağlanmıştır.

Bu çalışmada, ekonometri analizlerinde EVIEWS 10 yazılımı kullanılmıştır. Analiz sürecinde kullanılan değişkenler ve veri kaynaklarına ait bilgiler Tablo1'de özetlenmiştir.

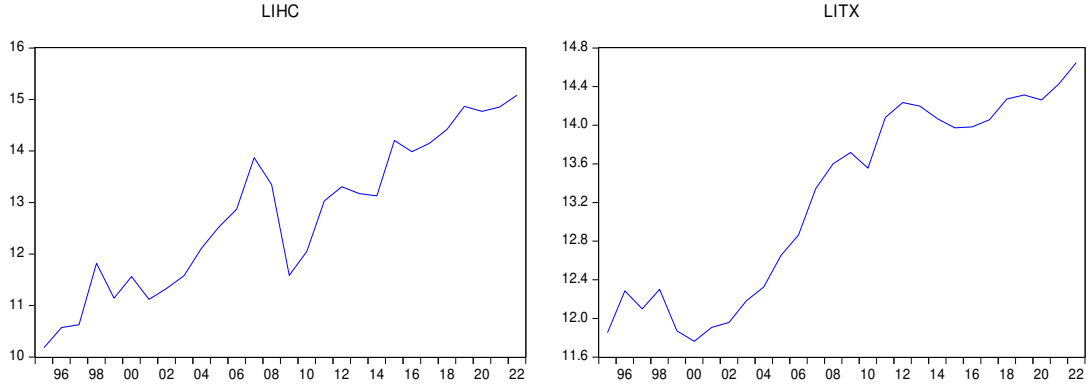
Tablo 13. Kullanılan Değişkenler ve Veri Kaynakları

Değişkenlerin kısaltması	Tanımı	Veri kaynağı
GDP	GSYH (cari ABD doları) - Azerbaycan	World Bank
IHC	Türkiye'ye yapılan ihracat geliri	Azerbaycan İstatistik Kurumu
ITX	Türkiye'den yapılan ithalat geliri	Azerbaycan İstatistik Kurumu
IO	İşsizlik, toplam (toplam işgücünün yüzdesi) (modellenmiş ILO tahmini) - Azerbaycan	World Bank

GDP, IHC ve ITX verilerinin logaritmik olarak dönüştürülmesi gerekmektedir. Logaritmik dönüşüm, serilerdeki varyansı dengelerken, analiz sonuçlarındaki katsayıların büyüme yerine esneklik açısından yorumlanmasına olanak tanır. Bu sayede yüzde değişiklikler üzerinden değerlendirme yapabiliriz. Logaritması alındıktan sonra verilerin grafiği

Grafik 4. GDP verilerinin Logaritmik Grafiği

Grafik 5. Türkiye’ye 1995-2022 Yılında Yapılan İhracat ve İthalat

Tablo 14. Tanımlayıcı İstatistikler

	LGDP	LIHC	LITX	IO
Ortalama	23.75221	12.75945	13.24250	7.014357
Medyan	24.39546	12.94943	13.57865	6.140000
Maksimum	25.08918	15.08098	14.64730	11.78000
Minimum	21.60593	10.18282	11.76370	4.850000
Standart Sapma	1.176973	1.467677	1.002149	2.171368
Çarpıklık	-0.473426	-0.025025	-0.228984	0.801293
Basıklık	1.590078	1.795413	1.395838	2.319999
Jarque-Bera	3.365142	1.695790	3.246916	3.535797
Olasılık Değeri	0.185895	0.428316	0.197216	0.170691
Toplam	665.0620	357.2645	370.7901	196.4020
Toplam Karesel Sapmalar	37.40219	58.16006	27.11619	127.3007
Gözlem Sayı	28	28	28	28

İlk olarak, bu veri serilerinin özet istatistiklerine bakalım, bu istatistikler ortalama, standart sapma, minimum-maksimum değerler ve gözlem sayılarını içerir. Hem iki serinin de Jarque-Bera testi sonuçlarının 0.05'ten büyük olması, serilerin normal bir dağılıma sahip olduğunu göstermektedir.

Verilerinizi kullanarak oluşturduğumuz model:

$$LGDP=\beta_0+\beta_1\cdot LIHC+\beta_2\cdot LITX+\beta_3\cdot IO+\varepsilon \quad (I)$$

1. β_0 : Sabit terim, diğer tüm bağımsız değişkenler sıfır olduğunda Azerbaycan'daki GSYH'nin tahmini değerini temsil eder.
2. β_1 : LIHC'nin katsayısı, diğer değişkenler sabitken LIHC'nin artışının Azerbaycan'daki GSYH'yi nasıl etkilediğini gösterir.
3. β_2 : LITX'in katsayısı, diğer değişkenler sabitken LITX'in artışının Azerbaycan'daki GSYH'yi nasıl etkilediğini gösterir.
4. β_3 : IO'nun katsayısı, diğer değişkenler sabitken işsizlik oranının Azerbaycan'daki GSYH'yi nasıl etkilediğini gösterir.

3.1.1. Birim kök testleri

Durağanlık analizi için kullanılan temel bir yöntem, birim kök analizidir. Bir zaman serisinin birim kök içermesi, bu serinin durağan olmadığı anlamına gelir. Durağanlık incelemesi yapılacak olan Y_t serisi için birim kök testi için aşağıdaki regresyon denklemi kullanılır:

$$Y_t = pY_{t-1} + ut \quad (II)$$

Burada, "p" parametresi istatistiksel olarak 1'e eşitse, seri birim köke sahiptir ve durağan değildir. Aynı denklemi şu şekilde ifade edebiliriz:

$$\Delta Y_t = (p - 1)Y_{t-1} + ut = \delta Y_{t-1} + ut \quad (III)$$

Bu durumda birim kök testi sırasında incelenen parametre " δ " parametresidir ve bu parametrenin 0'a eşitliği test edilir.

Y_t 'nin gecikmeli değerinin t istatistiği ADF test istatistiğini ifade etmektedir. BU istatistik Mac Kinnon (1991) tarafından geliştirilen kritik değerler ile karşılaştırılarak birim kökün varlığını analiz eder.

$H_0: \delta = 0$ eğer $t_\delta > \tau$ durağan değildir (Seri birim köke sahiptir)

$H_0: \delta < 0$ eğer $t_\delta < \tau$ durağandır (Seri birim köke sahip değil)

Birim kök testi, bir zaman serisi verisindeki bir değişkenin durağanlığını belirlemek amacıyla kullanılan istatistiksel bir test yöntemidir. Bu analizden önce, bu değişkenlerin zaman serilerinin durağanlık özelliklerine sahip olup olmadığı incelenmiştir. Çünkü, istatistiksel tahminlerde kullanılan zaman serilerinin durağan

olmaları, doğru sonuçlar elde etmek için önemlidir. Bir zaman serisinin durağan olması için, ortalaması, varyansı ve kovaryansı zaman içinde sabit olmalıdır. Bu nedenle, işsizlik, ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme verilerinin durağanlık özelliklerini kontrol etmek amacıyla birim kök testi kullanılmıştır.

Tablo 15. ADF Test Sonuçları (LIHC)

DEĞİŞKENLER	F-İSTATİSTİK	OLASILIK
LIHC(İHRACAT)	-4.796030	0.0008
%1 kritik değer	-3.724070	
%5 kritik değer	-2.986225	
%10 kritik değer	-2.632604	

İhracat serisine ait 1st-intercept sonuçları yukarıdaki gibi bulunmuştur. H_0 hipotezi reddedilmiştir. Bu, serinin $I(1)$ olduğunu ve birinci dereceden bütünleşik olduğunu gösterir. Birinci dereceden farkta birim kök içermediği sonucuna varılabilir.

Tablo 16. ADF Test Sonuçları (LITX)

DEĞİŞKENLER	F-İSTATİSTİK	OLASILIK
LITX(İTHALAT)	-4.891292	0.0006
%1 kritik değer	-3.711457	
%5 kritik değer	-2.981038	
%10 kritik değer	-2.629906	

LITX serisi üzerinde yapılan 1st-intercept analizi sonuçları yukarıda sunulmuştur. Bu sonuçlara göre, $H=0$ hipotezi reddedilir. Bu, serinin $I(1)$ olduğu anlamına gelir. $I(1)$, birinci dereceden bütünleşik bir seriyi ifade eder, yani zaman serisi değerlerinin birinci dereceden farklarının alınması gerekmektedir. Bu fark işlemi sırasında birim kök (unit root) içerilmediği görülmektedir.

Augmented Dickey-Fuller (ADF) test istatistiği -4.891292 olarak hesaplanmıştır. Bu istatistik, %1, %5 ve %10 anlamlılık seviyelerindeki kritik değerlerden daha düşük bir değere sahiptir. Bu sonuç, null hipotezin reddedildiğini

gösterir. Yani, verilerde D(LITX) bir birim kök içermez ve bu nedenle zaman serisi durağandır.

Tablo 17. ADF Test Sonuçları (LGDP)

DEĞİŞKENLER	F-İSTATİSTİK	OLASILIK
LGDP(BÜYÜME)	-4.897264	0.0007
%1 kritik değer	-3.737853	
%5 kritik değer	-2.991878	
%10 kritik değer	-2.635542	

LGDP serisine ait level-intercept sonuçları yukarıdaki gibidir. $H=0$ hipotezi reddedilir. Serimiz $I(1)$, yani birinci dereceden bütünleşiktir. Birinci dereceden farkta birim kök içermemektedir.

Augmented Dickey-Fuller (ADF) birim kök testine göre, test istatistiği -4.897264 olarak hesaplandı. Bu negatif değer, null hipotezinin reddedildiğini gösterir ve bu da verilerin bir birim kök içermediğini ve zaman serisinin durağan olduğunu ifade eder. Test istatistiği oldukça anlamlıdır (0.0007 olasılık). Ayrıca, test istatistiği belirli anlamlılık seviyelerindeki kritik değerlerden daha düşüktür, bu da null hipotezin bu seviyelerde de reddedildiğini gösterir. Sonuç olarak, ADF testi sonuçları, verilerin durağan olduğunu ve bir birim kök içermediğini gösterir.

Tablo 18. ADF Test Sonuçları (IO)

DEĞİŞKENLER	F-İSTATİSTİK	OLASILIK
IO(İŞSİZLİK)	-3.775021	0.0086
%1 kritik değer	-3.711457	
%5 kritik değer	-2.981038	
%10 kritik değer	-2.629906	

Yapılan Augmented Dickey-Fuller (ADF) birim kök testinin sonuçlarına göre, test istatistiği -3.775021 olarak hesaplandı ve bu sonuç, null hipotezinin reddedildiğini gösterir. Bu negatif test istatistiği, zaman serisinin durağan olduğunu ve bir birim kök içermediğini gösterir.

Ayrıca, testin anlamlılığına baktığımızda, 0.0086 olan olasılık değeri dikkat çekicidir. Bu değer, test istatistiğinin istatistiksel olarak anlamlı olduğunu gösterir ve %1 anlamlılık düzeyini aşar. Bu da sonucun güvenilir olduğunu gösterir.

3.1.2. Granger nedensellik testi

Granger nedensellik testi, bir değişkenin diğer değişkenin gelecekteki değerlerini tahmin edebilme yeteneği üzerinden nedensellik ilişkisini belirlemek için kullanılır. Bu test, bir zaman serisi analiz yöntemi olup genellikle iki değişken arasındaki ilişkinin nedensel mi yoksa sadece istatistiksel bir ilişki mi olduğunu belirlemek amacıyla kullanılır. Eğer iki değişken arasındaki ilişki nedensel bir ilişki ise, Granger nedensellik testi bu nedensellik ilişkisini tespit etme konusunda yardımcı olabilir.

Gecikmenin 2 olduğu bir Granger Nedensellik testi, iki değişken arasındaki ilişkiyi belirlemek için kullanılan bir analiz şeklidir. Bu test, her iki değişkenin önceki 2 döneminin bilgisini kullanarak, bir değişkenin diğerini öngörebilip öngöremeyeceğini değerlendirir.

Tablo 19. LIHC ve LGDP Arasındaki Granger Nedensellik Testi

Sıfır hipotezi:	Gözlem sayısı	F-İstatistik	Olasılık
LIHC Granger nedeni değil LGDP	26	0.91227	0.4169
LGDP Granger nedeni değil LIHC		0.44258	0.6482
LITX Granger nedeni değil LGDP	26	0.16941	0.8453
LGDP Granger nedeni değil LITX		4.84578	0.0186
IO Granger nedeni değil LGDP	26	0.09115	0.9132
LGDP Granger nedeni değil IO		3.44128	0.0510
LITX Granger nedeni değil LIHC	26	1.79743	0.1903
LIHC Granger nedeni değil LITX		0.83271	0.4487
IO Granger nedeni değil LIHC	26	0.90309	0.4205
LIHC Granger nedeni değil IO		0.76927	0.4760
IO Granger nedeni değil LITX	26	1.77374	0.1942
LITX Granger nedeni değil IO		1.22364	0.3143

İlk test, LIHC'nin LGDP'yi Granger neden yapmadığı hipotezini değerlendirdi. Bu, "LIHC'nin geçmiş verileri, LGDP'nin gelecekteki değerlerini tahmin etmek için istatistiksel olarak anlamlı değil mi?" sorusuna yanıt aradık. Test sonuçlarına göre, F-istatistiği 0.91227 ve p-değeri 0.4169 olarak bulundu. P-değeri, hipotezin istatistiksel olarak anlamlı olup olmadığını değerlendirmemize yardımcı olur. Bu durumda, p-değeri 0.05'ten büyük olduğu için null hipotez, yani "LIHC, LGDP'yi Granger neden yapmaz," kabul edildi. Sonuç olarak, LIHC'nin LGDP üzerinde Granger nedensellik etkisi olduğuna dair istatistiksel bir kanıt bulunamadı.

LGDP ve LIHC Arasındaki Granger Nedensellik Testi

Bu testte, LGDP'nin LIHC'yi Granger neden yapmadığı hipotezi kabul edildi. Test sonuçlarına göre, F-istatistiği 0.44258 ve p-değeri 0.6482 idi. P-değeri, hipotezin kabul edilip edilmeyeceğini değerlendirmemize yardımcı olur. P-değeri 0.05'ten büyük olduğu için null hipotez kabul edildi. Bu, LGDP'nin LIHC üzerinde Granger nedensellik etkisine sahip olmadığını göstermektedir.

LITX ve LGDP Arasındaki Granger Nedensellik Testi

LITX ve LGDP arasındaki test, LITX'in LGDP'yi Granger neden yapmadığı sonucunu verdi. Test sonuçlarına göre, F-istatistiği 0.16941 ve p-değeri 0.8453 idi. P-değeri 0.05'ten büyük olduğu için null hipotez kabul edildi. Bu, LITX'in LGDP üzerinde Granger nedensellik etkisi olmadığını gösterir.

LGDP ve LITX Arasındaki Granger Nedensellik Testi

Ancak, LGDP'nin LITX'i Granger neden yapmadığı hipotezi reddedildi. Bu, LGDP'nin geçmiş verileri, LITX'in gelecekteki değerlerini tahmin etmek için istatistiksel olarak anlamlı olduğu anlamına gelir. Test sonuçlarına göre, F-istatistiği 4.84578 ve p-değeri 0.0186 idi. P-değeri 0.05'ten küçük olduğu için null hipotez reddedildi. Bu sonuç, LGDP'nin LITX üzerinde Granger nedensellik etkisi olduğunu göstermektedir.

Diğer testlerde, IO ve LGDP, LIHC ve LGDP, LIHC ve IO, LITX ve LIHC, LITX ve IO arasındaki Granger nedensellik ilişkileri de değerlendirildi. İkinci test hariç, diğer tüm testlerde null hipotez kabul edildi ve bu değişkenler arasında Granger nedensellik ilişkisi bulunmadığı sonucuna varıldı.

3.1.3. VAR modeli(Johansen eşbütünleşme testi)

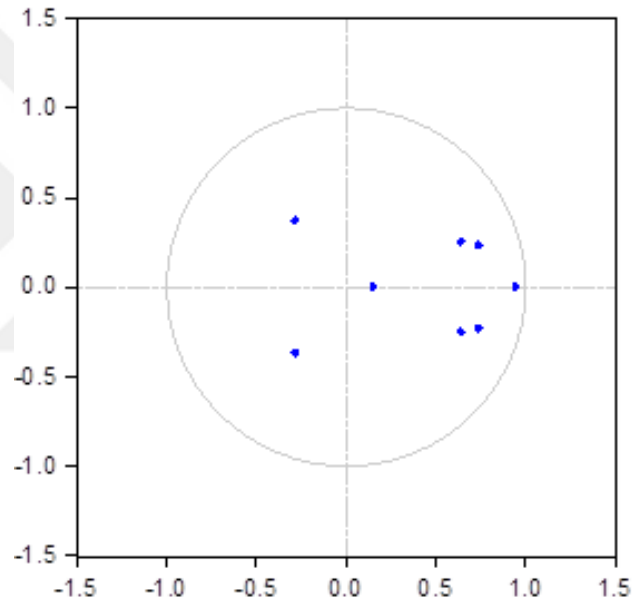
Johansen eşbütünleşme testi için serilerin ilk farkının durağan olması gereklidir. Johansen yöntemini kullanarak, öncelikle serilerin durağanlık dereceleri belirlenir. Daha sonra, VAR modeli oluşturulur ve gecikme uzunlukları belirlenir. Son adımda, ilgili model analiz edilir ve koentegrasyon durumu değerlendirilir.

Rank (π) = 0 durumunda, seriler arasında uzun vadeli bir ilişki olmadığı anlaşılır. Rank (π) = 1 durumunda, serilerin doğrusal ve bağımsız bir birleşimi bulunur, bu da seriler arasında yalnızca tek bir uzun vadeli ilişki olduğu anlamına gelir. Rank (π) > 1 durumunda, seriler arasında birden fazla eşbütünleşme ilişkisi olduğu çıkarımı yapılır.

Tablo 20. Johansen Eşbütünleşme Testi

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-96.11403	NA	0.025984	7.701079	7.894633	7.756816
1	-16.97094	127.8465	0.000206	2.843918	3.811685	3.122600*
2	0.552790	22.91564*	0.000202*	2.726708*	4.468688*	3.228336

Tabloda çeşitli bilgi kriterlerine göre durumlar bulunmaktadır. Yıldızlara odaklandığımızda, uygun gecikme uzunluğunun 2 olduğunu ve bu değerin en düşük değerle ilişkilendirildiğini gözlemliyoruz.

Grafik 6. AR Karakteristik Polinomunun Ters Kökleri

Tabloya baktığımız zaman noktaların birim çemberinin içerisinde olduğunu görüyoruz. Ve buda bize koentegrasyon testini yapıabileceğimiz anlamına geliyor.

Tablo 21. Koentegrasyon Testi

None *	0.796432	60.01352	47.85613	0.0024
En Fazla1	0.370555	20.21969	29.79707	0.4081
En Fazla2	0.272284	8.646768	15.49471	0.3991
En Fazla3	0.027638	0.700674	3.841466	0.4026

Sonuçlara baktığımız zaman "None" durumunda, seriler arasında hiçbir uzun vadeli eşbütünleşme ilişkisinin olmadığını görüyoruz.

"En Fazla1" durumunda, en fazla 1 uzun vadeli eşbütünleşme ilişkisi olduğu belirtilir. Yani seriler arasında en fazla bir uzun vadeli ilişki mevcuttur.

"En Fazla2" durumunda, en fazla 2 uzun vadeli eşbütünleşme ilişkisi olduğu belirtilir.

"En Fazla3" durumunda, en fazla 3 uzun vadeli eşbütünleşme ilişkisi olduğu belirtilir.

Trace test sonucu, 0.05 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde 1 eşbütünleşme denkleminin olduğunu gösteriyor. Yani, veri setimizde seriler arasında en azından bir uzun vadeli eşbütünleşme ilişkisi olduğunu söyleye biliriz.

3.1.4. ARDL modeli

Tablo 22. ARDL Modeli

Bağımlı Değişken: LGDP
Yöntem: ARDL
Örnek (düzeltilmiş): 1999-2022
Dahil edilen gözlemler: 24 (Düzeltilmelerden sonar)
Maksimum bağımlı gecikmeler: 4 (Otomatik seçim)
Model seçim yöntemi: Schwarz kriteri (SIC)
Dinamik regresörler (4 gecikmeli, otomatik):LIHC,LITX, IO
Sabit regresörler: C
Değerlendirilen model sayısı: 500
Seçilen Model: ARDL(4,4,3, 0)

Modelde, otomatik olarak seçilen dört gecikme (lags) ile endüstriyel üretimi (DK) belirleyen bağımsız değişkenin en fazla kullanıldığı görülmüştür. Sabit değişken "C" da modele dahil edilmiştir. Model seçimi için Akaike Bilgi Kriteri (AIC) kullanılmış ve 50 farklı model değerlendirilmiştir. Sonuç olarak, en iyi uyum sağlayan model olarak ARDL(4,4,3,0) seçilmiştir.

3.1.5. F-Sınır testi

F sınır testi hakkında bilgi sunabilirim. F sınır testi, iki veya daha fazla regresyon modeli arasındaki istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olup olmadığını değerlendirmek için kullanılan bir hipotez testidir. Bu test, doğrusal modellerin karşılaştırılmasında sıkça kullanılır.

F sınır testi, aşağıdaki hipotezler üzerine kurulur:

Null hipotezi (H0): Modeldeki regresyon katsayıları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık yoktur.

Alternatif hipotezi (H1): Modeldeki en az bir regresyon katsayısı diğer modelden farklıdır.

Bu test, modeldeki varyans farklarını karşılaştırır. Test istatistiği, varyansın oranı olarak hesaplanır ve F dağılımına göre değerlendirilir. F değeri büyük olduğunda, modeller arasındaki fark daha anlamlıdır ve null hipotezi reddetmek için yeterli kanıt vardır.

F sınır testi, regresyon analizinde model seçimi veya hangi bağımsız değişkenlerin modelde kalacağına karar vermek için kullanılabilir.

Tablo 23. F Sınır Testi

			Asimptotik: n=1000	
F-İstatistik	7.057416	10%	2.37	3.2
k	3	5%	2.79	3.67
		2.5%	3.15	4.08
		1%	3.65	4.66
Gerçek Örnek Boyutu	24		Finite Sample: n=35	
		10%	2.618	3.532
		5%	3.164	4.194
		1%	4.428	5.816
			Finite Sample: n=30	
		10%	2.676	3.586
		5%	3.272	4.306
		1%	4.614	5.966

Bu çalışma, regresyon analizi veya benzeri bir modelleme sürecinin sonuçlarını değerlendirmek amacıyla farklı örneklem büyüklüklerinde yapılmıştır. İlk olarak, 'Asimptotik' başlığı altında n=1000 örnekleme büyüklüğü için elde edilen F-istatistiği incelenmiştir. Bu F-istatistiği 7.057416 olarak hesaplanmış ve %10, %5 ve %1 anlamlılık düzeyleri için ilgili kritik F-değerlerini aşmıştır, bu da modelin anlamlı olduğunu göstermektedir. Ayrıca, daha küçük örneklem büyüklükleri olan n=35 ve n=30 için benzer sonuçlar elde edilmiştir.

Bu analizler, örneklem büyüklüğünün model performansını anlamlı bir şekilde etkilediğini göstermektedir. Daha küçük örneklem büyüklükleri ise aynı anlamlılık düzeyleri için bu kritik değerlere ulaşamamıştır, bu da modelin performansının düşük olduğunu düşündürebilir.

3.1.6. Uzun dönem sonuçlar

Belirli bir ekonomik modelde, bir bağımsız değişkenin uzun vadeli etkilerini analiz etmek için, bu değişkenin uzun vadeli katsayısı hesaplanabilir. Bu katsayı, değişkenin uzun vadeli etkisini yansıtır ve bu etki genellikle modeldeki diğer faktörlerin etkilerinden izole edilir. Sabit ve trend gibi sınırlayıcı faktörlerin olmadığı bir senaryoda, denklem Tablo 5'de sunulmuştur

Değişken	Katsayı	Std. Error	F-İstatistik	Prob.
LIHC	-0.248052	0.084104	-2.949339	0.0162
LITX	1.231266	0.161960	7.602302	0.0000
IO	-0.028608	0.058362	-0.490178	0.6357
C	10.69937	1.817316	5.887458	0.0002

$$EC = LGDP - (-0.2481*LIHC + 1.2313*LITX - 0.0286*IO + 10.6994)$$

LIHC: Bu değişkenin katsayısı -0.2481'dir. Bu, LIHC'nin bağımlı değişken olan LGDP'ye olan etkisini ifade eder. Katsayı negatif olduğu için, LIHC'nin artması LGDP'nin azalmasına neden olur. Bu ilişki istatistiksel olarak anlamlıdır, çünkü t-istatistiği -2.9493'tür ve p-değeri 0.0162'dir. Yani, LIHC'nin LGDP'ye olan etkisi, %1 anlam düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır.

LITX: Bu değişkenin katsayısı 1.2313'tür. Bu, LITX'in LGDP'ye olan etkisini ifade eder. Katsayı pozitif olduğu için, LITX'in artması LGDP'nin artmasına neden olur. Bu ilişki çok güçlüdür, çünkü t-istatistiği 7.6023'tür ve p-değeri 0.0000'dır. Yani, LITX'in LGDP'ye olan etkisi yüksektir ve istatistiksel olarak anlamlıdır.

IO: Bu değişkenin katsayısı -0.0286'dır. Bu, IO'nun LGDP'ye olan etkisini ifade eder. Ancak katsayı negatif olmasına rağmen, t-istatistiği -0.4902 ve p-değeri 0.6357'dir. Bu nedenle, IO'nun LGDP'ye olan etkisi istatistiksel olarak anlamlı değildir. Yani, IO'nun LGDP üzerinde önemli bir etkisi olmadığı sonucuna varabiliriz.

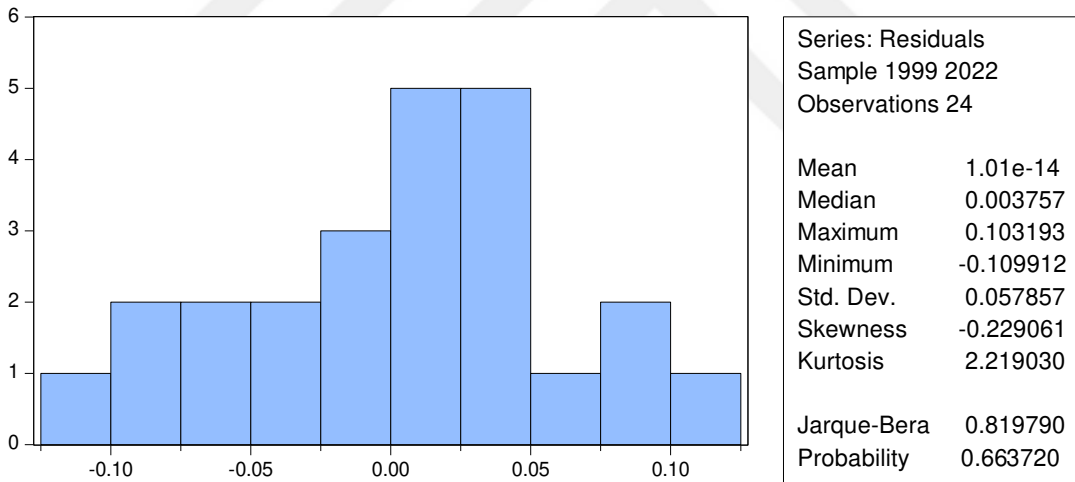
C: Sabit terim (Constant) 10.6994'tür. Bu, bağımlı değişken LGDP'nin modeldeki diğer tüm değişkenler sıfır olduğunda (LIHC, LITX ve IO sıfırken) tahmini değeridir.

Sonuç olarak, bu modelde LIHC'nin LGDP'ye negatif bir etkisi olduğu, LITX'in LGDP'ye pozitif ve güçlü bir etkisi olduğu, IO'nun ise istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi olmadığı görülmektedir. C sabit terimi, diğer tüm değişkenler sıfır olduğunda LGDP'nin tahmini değerini temsil eder. Bu sonuçlar, bu veri seti üzerindeki uzun dönem ilişkileri açıklamak için kullanılabilir.

3.1.7. Normallik testi

Normal dağılım testleri, veri setinin normal dağılıma uygunluk gösterip göstermediğini değerlendirmek amacıyla kullanılır. Bu tür testler, istatistiksel analizlerde verilerin normal bir dağılıma sahip olması gerektiği önemli bir role sahiptir.

Tablo 24. Normallik Testi

Jarque-Bera testinin p-değeri 0.05'ten büyük olduğunda, H_0 hipotezinin reddedilmediği ve bu nedenle modelin normal bir dağılıma uyduğu sonucuna ulaşabiliriz.

3.1.8. Korelasyon LM testi

Hata terimlerinin bağımsız olduğu varsayımını kontrol etmek için kullanılan bu test, regresyon modelindeki hatalar arasındaki bağımlılığı incelemeyi amaçlar. Eğer hatalar arasında bir özyinelemeli yapı varsa, bu durum modelin güvenilirliğini azaltabilir. Bu nedenle, özyinelemeli yapıların tespiti önemlidir ve bu test bu amaçla yardımcı olur.

Serial Correlation LM Test, modeldeki hataların zaman içindeki korelasyonunu sınamak için kullanılır. Test istatistiği, hataların özyinelemeli olmadığı varsayımına karşı test edilir. Eğer test istatistiği belirli bir anlamlılık seviyesinde (genellikle %5) kritik değeri aşarsa, özyinelemeli yapıların varlığına işaret edilir ve hatalar arasında bağımlılık olduğu düşünülür. Diğer taraftan, test istatistiği kritik değerden daha düşükse, hatalar arasında bağımsızlık olduğu sonucuna varılır ve özyinelemeli yapılar göz ardı edilebilir.

Tablo 25. Korelasyon LM Testi

F-İstatistik	6.520161	Prob. F(2,7)	0.0252
Obs*R-kare	15.61690	Prob. Chi-kare(2)	0.0004

F-istatistiği, bağımsız değişkenlerin modeldeki etkilerinin anlamlılığını değerlendirmek için kullanılır. Bu durumda, F-istatistiği 6.520161'dir ve bu istatistik, bağımsız değişkenlerin toplam varyans içindeki katkısının modelin hata varyansına oranını ifade eder. Eğer F-istatistiği anlamlı bir p-değerine (0.05 gibi) sahipse, bu, en az bir bağımsız değişkenin modelde anlamlı bir etkisi olduğu anlamına gelir. Bu özel örnekte, "Prob. F(2,7)" değeri 0.0252'dir, yani F-istatistiği anlamlıdır ve en az bir bağımsız değişkenin modelde etkili olduğunu gösterir.

Obs*R-kare, gözlemlerin ve bağımsız değişkenlerin birleşik etkisini ölçen bir istatistiktir. Bu durumda, Obs*R-kare değeri 15.61690'dır.

"Prob. Chi-Square(2)" değeri 0.0004'tür. Bu, Obs*R-kare istatistiğinin anlamlı olduğunu gösterir. Yani, modeldeki bağımsız değişkenlerin gözlemler üzerinde toplu bir etkisi olduğu sonucuna varabiliriz.

Sonuç olarak, bu çıktı, modelin bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkeni açıklama anlamında anlamlı bir katkıda bulunduğunu ve bu etkinin anlamlı olduğunu göstermektedir. Bu, modelin verilere uygun olduğu ve bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu anlamına varıyoruz.

3.1.9. Değişen varyans testi

Değişen varyans testi, bir regresyon modelinin temel varsayımlarından biri olan değişen varyans varsayımının geçerli olup olmadığını değerlendirmek amacıyla gerçekleştirilen bir testtir. Değişen varyans varsayımı, hataların aynı varyansa sahip

olduğu durumu ifade ederken, değişen varyans varsayımı, hataların farklı varyanslara sahip olduğunu ifade eder.

Tablo 26. Değişen varyans Testi

F-İstatistik	2.790040	F-Olasılığı (14,9)	0.0630
Obs*R-kare	19.50567	Chi-kare Olasılığı (14)	0.1465
Ölçeklendirilmiş açıklamalı SS	1.671890	Chi-kare Olasılığı (14)	1.0000

Chi-Square Olasılık (5) değeri 0.05'ten büyük olduğu için H_0 hipotezini reddetmiyoruz. Bu, modelde herhangi bir sorun olmadığını göstermektedir.

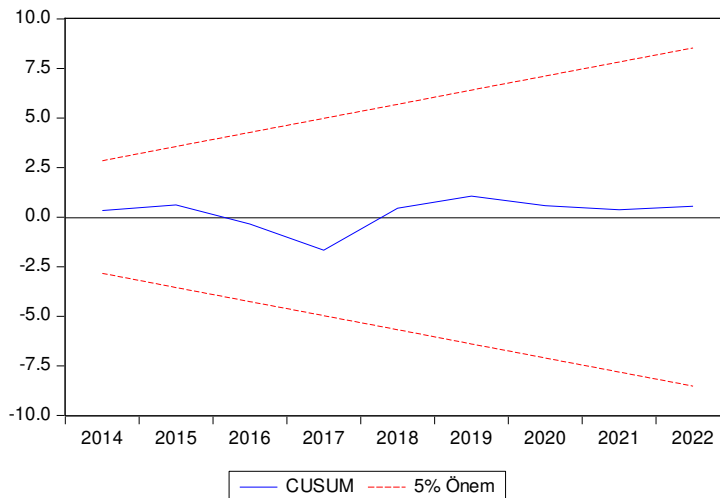
3.1.9. CUSUM & CUSUMQ testleri

CUSUM (kümülatif toplam) ve CUSUMQ (kümülatif karelerin toplamı) istatistiksel analiz yöntemleri, bir sürecin istikrarını değerlendirmek veya ne zaman değişiklik olduğunu belirlemek amacıyla kullanılır.

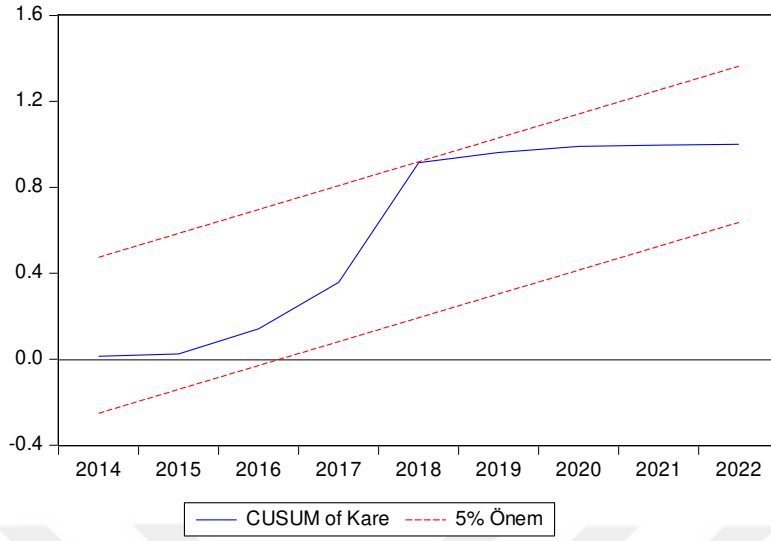
CUSUM yöntemi, sürecin beklenen değeri (genellikle ortalama) ile karşılaştırarak sapmaların zaman içinde biriktiği bir grafik oluşturur. CUSUMQ yöntemi ise, sürecin varyansı ile ilgili sapmaların karelerinin zaman içinde biriktiği bir grafik oluşturur.

Her iki yöntem de, bir sürecin kontrol sınırları içinde (genellikle sıfırın etrafında) kalıp kalmadığını değerlendirmek için kullanılır. Eğer CUSUM veya CUSUMQ grafiği bu kontrol sınırlarını aşarsa, bu, süreçte istikrarın değiştiği bir göstergedir ve sürecin gözden geçirilmesi ve gerektiğinde ayarlanması gerekebilir.

Grafik 7. CUSUM Grafiği

Grafik 8. CUSUMQ Grafiği

CUSUM ve CUSUM of Kare grafiklerinin incelenmesi sonucunda, bu grafiklerin (%5 anlamlılık düzeyi altında) kırmızı çizgiler arasında kaldığı gözlenmektedir. Bu, grafiklerin anlamlı bir şekilde %5 anlamlılık düzeyi sınırları içinde kaldığını gösterir, bu nedenle süreç istikrarlıdır ve stabilite koşulu sağlanmıştır.

SONUÇ

Türkiye ve Azerbaycan arasındaki dış ticaret, işsizlik ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin anlaşılması, her iki ülkenin ekonomik performansını değerlendirmek ve bölgesel işbirliğini anlamak açısından büyük önem taşımaktadır. Dış ticaret, bir ülkenin ekonomik büyümesi üzerinde kritik bir etkiye sahip olabilir. Ekonomik teori, dış ticaretin ekonomik büyümeyi nasıl etkileyebileceği konusunda çeşitli perspektifler sunmaktadır. İhracat geliri, bir ülkenin ulusal gelirini artırabilir ve bu da ekonomik büyümeyi tetikleyebilir. Öte yandan, ithalat geliri bir ülkenin tüketim talebini artırabilir ve bu da ekonomik büyümeyi etkileyebilir. Ancak, dış ticaretin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi, ithalat ve ihracatın yoğunluğuna, ticaret politikalarına ve küresel ekonomik koşullara bağlı olarak değişkenlik gösterebilir. Türkiye ve Azerbaycan arasındaki dış ticaret ilişkisi, özellikle Türkiye'nin Azerbaycan'a yönelik ihracatının ve Azerbaycan'ın Türkiye'den yapılan ithalatının boyutu göz önüne alındığında, bu iki ülkenin ekonomik büyümeleri üzerinde önemli bir rol oynamaktadır. İki ülke arasındaki ticaret hacmi, ekonomik entegrasyonu ve işbirliğini teşvik ederek bölgesel kalkınmayı destekleyebilir. İşsizlik oranı, bir ülkenin ekonomik sağlığını değerlendiren kritik bir göstergedir. Yüksek işsizlik oranları, sosyal ve ekonomik sorunlara neden olabilir. İşsizlik ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki karmaşıktır. İşsizlik oranlarının yükselmesi, ekonomik büyümeyi olumsuz etkileyebilir çünkü işsizlik, tüketim talebini azaltabilir ve ekonomik aktiviteyi frenleyebilir. Diğer yandan, düşük işsizlik oranları ekonomik büyümeyi destekleyebilir, çünkü istihdam artışı genellikle tüketici harcamalarını ve dolayısıyla ekonomik aktiviteyi artırabilir. Bu nedenle, Türkiye ve Azerbaycan arasındaki dış ticaret, işsizlik ve ekonomik büyüme dinamiklerinin anlaşılması, her iki ülkenin ekonomik politikalarının şekillendirilmesinde ve bölgesel işbirliğinin güçlendirilmesinde kilit bir rol oynamaktadır. İki ülke arasındaki ticaret ilişkilerini güçlendirmek, işsizlik oranlarını düşük tutmak ve sürdürülebilir ekonomik büyümeyi teşvik etmek için politika yapıcılar arasında etkili işbirliği ve stratejik planlamaya ihtiyaç duyulmaktadır.

Türkiye ve Azerbaycan arasındaki ilişki, sadece ekonomik faktörlerle sınırlı değildir. Coğrafi yakınlık, tarih boyunca iki ülkenin birbirine yakın olmasını ve ticaret, kültürel alışveriş ve stratejik işbirliği gibi alanlarda daha fazla etkileşimde bulunmasını kolaylaştırmıştır. Bu iki ülke, enerji projeleri, savunma işbirliği ve ticaret anlaşmaları

gibi birçok alanda işbirliği yapmış ve bu işbirliği ilişkilerini daha da derinleştirmiştir. Türkiye ve Azerbaycan arasındaki tarihi, kültürel ve coğrafi bağlar, iki ülke arasındaki ilişkilerin sadece jeopolitik bir strateji değil, aynı zamanda güçlü bir dayanışma temeli üzerine kurulduğunu göstermektedir. Bu çalışma, iki ülke arasındaki dış ticaret, işsizlik ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyerek, bu ilişkilerin derinlemesine anlaşılmasına katkı sağlamıştır. Analiz sonuçları ve verilerden yola çıkarak, önemli sonuçlara ulaşmış bulunmaktayız.

Granger Nedensellik Testi Sonuçları:

Analiz sonuçları, Türkiye'ye yapılan ihracat geliri (LIHC) ile Azerbaycan'ın ekonomik büyümesi (LGDP) arasında Granger nedensellik etkisi olmadığını göstermiştir. Bu, Türkiye'den Azerbaycan'a yapılan ihracatın, Azerbaycan ekonomisinin büyümesine doğrudan etki etmediği anlamına gelmektedir. Ayrıca, LGDP ve LIHC arasında da Granger nedensellik etkisi olmadığı sonucuna varılmıştır. Bununla birlikte, LGDP ile Türkiye'ye yapılan ithalat geliri (LITX) arasında Granger nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Bu sonuç, Azerbaycan'ın ekonomik büyümesinin, Türkiye'den yapılan ithalatla ilişkilendirilebileceğini göstermektedir.

Johansen Eşbütünleşme Testi Sonuçları:

Johansen eşbütünleşme testi sonuçları, veri setinde en azından bir uzun vadeli eşbütünleşme ilişkisi olduğunu göstermektedir. Bu, Türkiye ve Azerbaycan arasındaki ekonomik ilişkilerin uzun vadeli bir bağa sahip olduğunu ve bu iki ülke arasındaki ekonomik etkileşimin sadece kısa vadeli dalgalanmalardan değil, aynı zamanda uzun vadeli bir bağdan da kaynaklandığını göstermektedir.

F-Sınır Testi Sonuçları:

F-Sınır testi sonuçları, analizlerin güvenilirliğini ve istatistiksel olarak anlamlılığını göstermektedir. Özellikle $n=1000$ örnekleme büyüklüğü için bu analizlerin anlamlı olduğu görülmüştür. Ancak, küçük örneklemlerle elde edilen sonuçların aynı düzeyde anlamlılığa sahip olmadığını belirtmek önemlidir.

Uzun Dönem Sonuçları:

LIHC'nin LGDP'ye olan etkisi negatif yönde ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu sonuç, Türkiye'den Azerbaycan'a yapılan ihracatın Azerbaycan'ın ekonomik büyümesini olumsuz etkilediğini göstermektedir.

LITX'in LGDP'ye olan etkisi pozitif yönde ve son derece güçlüdür. Bu, Türkiye'den Azerbaycan'a yapılan ithalatın Azerbaycan'ın ekonomik büyümesini olumlu yönde etkilediğini göstermektedir.

IO'nun LGDP'ye olan etkisi istatistiksel olarak anlamlı değildir. Bu, işsizlik oranının Azerbaycan'daki ekonomik büyüme üzerinde önemli bir etkisi olmadığını göstermektedir.

Bu sonuçlar, Türkiye ve Azerbaycan arasındaki ekonomik ilişkilerin karmaşıklığını ve çok boyutluluğunu gözler önüne sermektedir. İki ülke arasındaki işbirliği potansiyeli büyüktür ve bu sonuçlar, gelecekteki politika kararlarının ve ekonomik işbirliği projelerinin yönlendirilmesi için önemli bir temel oluşturabilir. Türkiye ve Azerbaycan, bu sonuçları kullanarak daha fazla ekonomik büyümeyi desteklemek, işbirliğini derinleştirmek ve sürdürülebilir kalkınmaya katkıda bulunmak için adımlar atabilirler. Türkiye ve Azerbaycan arasındaki ekonomik ilişkileri güçlendirmek ve bölgesel kalkınmaya katkıda bulunmak için aşağıdaki stratejiler önerilmektedir:

Diversifikasyon ve Yenilikçilik: Sektörel çeşitlilik ve yenilikçilik teşvik edilmelidir. Ortak projeler aracılığıyla bilgi ve teknoloji transferi artırılarak ekonomik büyüme desteklenebilir.

Enerji Projelerinde İşbirliği: Türkiye ve Azerbaycan, enerji projelerinde daha fazla işbirliği yaparak enerji güvenliğini artırabilir. Özellikle enerji alanındaki ortak projeler, uzun vadeli ekonomik bağları güçlendirebilir ve bölgesel kalkınmaya katkı sağlayabilir.

Eğitim ve Kültürel Değişim: İki ülke arasında eğitim ve kültür alanında daha fazla işbirliği yaparak insan kaynaklarının geliştirilmesi önemlidir. Bu, gelecekteki liderlerin yetişmesine katkı sağlayabilir ve diplomatik ilişkileri güçlendirebilir.

Lojistik ve Altyapı İyileştirmeleri: Ticaretin kolaylaştırılması için ortak lojistik ve altyapı projeleri geliştirilmelidir. Sınır kapılarının etkin yönetimi ve taşıma maliyetlerinin azaltılması, ticaretin artmasına katkı sağlayabilir.

Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri: Her iki ülke, çevre dostu projelere odaklanarak sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ağırlık verebilir. Bu, hem ekonomik

büyümeıı destekleyebilir hem de çevresel sorumlulukları yerine getirmelerine yardımcı olabilir.

Bu çalışma, Türkiye ve Azerbaycan arasındaki güçlü ilişkinin daha da büyümesine katkıda bulunmayı amaçlamaktadır ve bu iki ülkenin gelecekteki işbirliği potansiyelini daha da artırabilir.

KAYNAKÇA

- Abbasov, N. (2021), Türkiye ve Azerbaycan Arasındaki Dış Ticaret İlişkilerinin Azerbaycan Ekonomisi Üzerine Etkisi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Ablak, A.(2014), “Azerbaycan-Türkiye” Ekonomik ve Siyasi İlişkileri Üzerine Bir Uygulama (2005-2012), Yüksek Lisans Tezi, Kafkaz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars
- Acar, Y. (2002) .İktisadi Büyüme ve Büyüme Modelleri, 4.bs., Bursa, Vipaş A.Ş.
- Ademola, A. ve Badiru, A. (2016). The Impact of Unemployment and Inflation on Economic Growth in Nigeria (1981–2014). International Journal of Business and Economic Sciences Applied Research, 9(1), 47-55.
- ADGK (2023) <https://customs.gov.az/> (12.09.2023).
- ADSK(2023). <https://www.stat.gov.az/> (01.09.2023)
- Albayrak, M. (2022), Uluslararası İlişkiler Bağlamında Türkiyeazerbaycan İlişkilerine Yön Veren Temel Etkenler Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Karabük
- Aliyev, E., Uysal, Ö. (2021). Azerbaycan’ın Türkiye’ye Petrol İhracatının Azerbaycan’ın Ekonomik Büyümesine Etkileri. Ekonomik Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 17(2), 309-325.
- Aliyev, F. (2017), Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan’da Türk Sermaye Yatırımları Ve Türkiye-Azerbaycan İlişkilerine Katkıları. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara
- Alper, F. Ö., Kök, M. (2023). Türkiye’de Enflasyon-İşsizlik-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Ekonometrik Bir Analiz. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 5(2), 130-141. <https://doi.org/10.56574/Nohusosbil.1320149>
- Andaç, F. (1991) Ğışsizlik Sigortası, 2.bs., Ankara, Tühis Yayınları.
- Aras, O., N., Suleymanov, E., Mammadov, K. (2016). Economy of Azerbaijan: 25 Years of Independence, Baku: Kafkasya Araştırmaları Merkezi Yayınları

- Arestis, P., Stephen, P., Sawyer, M. (1999). Post Keynesian Economics and Its Critics, Journal of Post Keynesian Economics, Vol. 21, Issue 4: 527-549.
- Arıkan, S. (2014), Türkiye Azerbaycan Enerji Birlikteliğinde Tanap Örneği. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul
- Arslan, K.(2014). Dış Ticaret Politikaları, İstanbul, Detay Yayınları.
- Atamtürk, B. (2007). Gelişmekte Olan Ülkelerde ve Türkiye’de Finansal Serbestleşmenin İç Tasarruflar Üzerine Etkisi, Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi, Cilt 2, Sayı 23: 75-89.
- Atay Polat, M. ve Sancar, C. (2022). Enflasyon ile İşsizliğin Ekonomik Büyümeye Etkileri: Türkiye'nin Düzey 2 Bölgeleri İçin Bir Uygulama. Turkish Journal of Social Research/Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, 26(2), 381-398.
- Ayhan, F. (2008) İşsizlik ve İktisadi Büyüme İlişkisinin Türkiye Üzerinde Analizine Yönelik Bir Uygulama, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi, S.B.E. Balıkesir
- Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi,(2023) Əmək Bazarı Raportları (Çevrimçi) <https://www.stat.gov.az/source/labour/> (12.11.2023)
- Bayramov, V. (2023). Türkiyənin xarici ticarət dövriyyəsi 500 milyard dollara yüksəlib, Xalq qəzeti, <https://xalqqazeti.az/az/sosial-heyat/127275-turkiyenin-xarici-ticaret-dovriyyesi-500-milyard-dollara-yukselib> (12.09.2023).
- Benli, A., O. (2008), “Azerbaycan Cumhuriyeti Ülke Raporu” T.C, Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi, Ankara.
- Biçerli, M.K. (2011). *Çalışma Ekonomisi*, İstanbul: Beta Yayınları.
- Bozdağlıoğlu, Y. (2008). Türkiye’de İşsizliğin Özellikleri ve İşsizlikle Mücadele Politikaları. *Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 20, 45-65
- Bölükbaş, M. (2019). Türkiye’de Ekonomik Büyümenin Enflasyon ve İşsizlik ile ilişkisi: Bölgeler Düzeyinde Bir Araştırma. TESAM Akademi Dergisi, 6, 185-211.

- Bulut, C., Aras, O.N. ve Süleymanov, E., (2009), “Azerbycan Ekonomisinin 15 Yılı”, Bakü:Kafkas Üniversitesi Araştırma Merkezi Yayınları,
- Cao, H., Folan, P.(2012). Product Life Cycle: The Evolution of a Paradigm and Literature Review from 1950– 2009, Production Planning and Control, Volume: 23(8):650-665.
- Castellacci,F.(2002). "Technology Gap and Cumulative Growth: Models and outcomes", International Review of Applied Economics, 16(3):333-346.
- Cin, M.,F. ve Doğru, M.,K. (2018). Makroiktisat: Alternatif Görüşlerle Teori ve Uygulama, 3. baskı, Adana: Karahan Kitabevi.
- Çıkrık, R. (2016), Uluslararası Ticaret Türkiye-Azerbaycan İlişkileri Ve Taşımacılık, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Demir, İ. (2018). Makroekonomi. İstanbul: Der Yayınları.
- Deniz, A., Ablak, K. (2015). Azerbaycan-Türkiye Ekonomik İlişkiler Üzerine Bir Uygulama. Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, 3(9), 268-293.
- Deviren, N., V. (2004). Yeni Dış Ticaret Teorileri, Mevuat Dergisi, 7, 81. <https://www.mevzuatdergisi.com/2004/09a/05.htm> (12.11.2023)
- Dorothy, P., Impin, A., Kok, S.,C. (2021). THE EFFECT OF INFLATION RATE, INTEREST RATE AND UNEMPLOYMENT RATE ON THE ECONOMIC GROWTH OF MALAYSIA. *Malaysian Journal Of Business And Economics (MJBE)*, 8(1), 125–140. <https://doi.org/10.51200/Mjbe.Vi.3322>
- Eğilmez, M., Kumcu, E. (2004). *Ekonomi Politikası Teori ve Türkiye Uygulaması*, İstanbul: Remzi Kitabevi
- Erdoğan, Y., Yıldırım, D., Ç. (2013), Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Dış Ticaret – İktisadi Büyüme İlişkisi Üzerine Ekonomik Bir İnceleme, Finans Politik Ve Ekonomik Yorumlar, 50(583), 43-52.
- Ertuğrul, Y. (2012). *Türkiye’de İşsizlik Sigortasından Yararlananların İşe Giriş Süreçlerini Etkileyen Faktörler: Yalova İli Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Yalova: Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Evans, Y. (2022). The Effect of External Debt, Unemployment Rate, and Inflation on Economic Growth in Ghana. *Journal of Empirical Studies*, 9(2), 24-34.
- Eyüpoğlu, Ş. (2003), “Türkiye Azerbaycan’la İktisadi İlişkilerini Geliştirmek niyetindedir”, , 525’nci Gazete, (11/01/2003), Bakü.
- Eyyubov, K., (2012), “Azerbaycanda 200-2010. Yıllarda istihdam seviyesinin yükseltmesi yönünde faaliyetlerin analizi”, Azerbaycan’ın Vergi Dergisi, 2/2012.
- Filippetti,A., Peyrache, A.(2017). "Productivity growth and catching up: a technology gap explanation", *International Review of Applied Economics*, 31(3): 279-299.
- Fung, Y. V. ve Nga, J. L. (2022). An Investigation of Economic Growth, Youth Unemployment and Inflation In ASEAN Countries. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 12(1), 1731-1755.
- Gökmen, A., Temiz, D. (2015). An Analysis Of The Export And Economic Growth In Turkey Over The Period Of 1950-2009. *Uluslararası İktisadi Ve İdari İncelemeler Dergisi*(5). <https://doi.org/10.18092/ijeas.65518>
- Gücüyener, A. (2017), An Assessment Of Changing Dynamics In Turkish-Azerbaijani Energy Relations Since The End Of Cold War, Unpublished Master Dissertation, İstanbul Bilgi University Social Sciences Institute, İstanbul.
- Gül, F.,A. (2006), “Yeni Yüzyılda Azerbaycan’ın Sosyal Ekonomik Yapısı ve Türkiye ile İlişkileri”, Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Güzler, T. (2015), “Azerbaycan-Türkiye İlişkileri (1991-2003) siyasi, askeri, sosyal-kültürel ve ekonomik açıdan”, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Danışman: Yrd. Doç. Dr.Telli Korkmaz, Nevşehir Hacıbektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir.
- Hayes, A.(04.12.2022). Skilled Labor: Definition, Training, Vs. Unskilled, Investopedia, <https://www.investopedia.com/terms/s/skilled-labor.asp> (15.09.2023).
- Heckscher, E., Ohlin, B. (1933). The Heckscher-Ohlin Model. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

- Idris, M. (2021). Effect of Unemployment and Inflation on Economic Growth in Nigeria. *Global Journal of Applied, Management and Social Sciences (GOJAMSS)*, 21, 254-266.
- Ietto-Gillies, G.(2000)."What Role for Multinationals in the New Theories of International Trade and Location?", *International Review of Applied Economics*, 14/4: 412-424
- Isayev, A.(2008). Neft və Qaz Sənayesinin İqtisadiyyatı, ADNA, Bakı: Azərənəşr.
- İbrahimli, A. (2017), Azərbaycan ile Türkiye Arasındaki Dış Ticaret: Ekonometrik Bir Analiz Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Kamacı, A. (2016). Doğu Karadeniz’de İşgücü ve İstihdam, *Jomelips*, 1(1), 14-32
- Kanca, O. C.(2012) “Türkiye’de İşsizlik ve İktisadi Büyüme Arasındaki Nedenselliğin Ampirik Bir Analizi”, *Çanakkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:21, Sayı:2.
- Kar, M., Ağır, H. (2003).Türkiye’de Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme: Nedensellik Testi”, *II. Ulusal Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi*, Kocaeli, 17-18 Mayıs,:181-190.
- Karabayır, C., Şen, E., Alpaslan, E. (2005), “Azerbaycan Yerinde Pazar Araştırması”, Ankara.
- Kibritçiöğlü, A. (1998) İktisadi Büyümenin Belirleyicileri ve Yeni Büyüme Modellerinde Beşeri Sermayenin Yeri, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 53, No. 1-4: 207-230.
- Korkmaz, A., Mahiroğulları, A. (2007). *İşsizlikle Mücadele*, Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları
- Krugman, P., Obstfeld M. ve Melitz, M.(2012).International Economics: Theory and Policy, Ninth Edition, New York, Pearson,
- Kuşdil, A. (2019). Makroekonomi. Ankara: Pegem Akademi.
- Lipsey R., G., Steiner, O.,P., Purvis,P., P.(1984). Economics, 9. B., New York, Harper and Row Publishers.

- Lordoğlu K.,Özkaplan. N. (2003). *Çalışma İktisadi*, İstanbul: Der Yayınları
- Lubbock, K. J., Merin, M. ve Gonzalez, A. (2022). The Impact of Inflation, Unemployment, and Population Growth on Philippine Economic Growth. *Journal of Economics, Finance and Accounting Studies*, 4(2), 55-64.
- Luebker, m. (2008) “Employment, Unemployment and Informality in Zimbabwe: Concepts and Data for Cherent Policy-Making, ILO Working Paper, Issue 32: 1-74.
- McPherson, M., Redfearn, M., Tielau, M. (2001). Michael Redfearn and Margie Tieslau, “International trade and developing countries: an empirical investigation of the Linder hypothesis”, *Applied Economics*, 33(5):648-667.
- Muratoğlu, Y. (2011) “Büyüme ve Ğstihdam Arasındaki Ğliğki: Türkiye Örneği”, *International Conferance On Eurasion Economies*, Biğkek, Kırgızistan:167-173.
- Nesirov, E. (2021). *Azerbaycan’da sürdürülebilir tarım ve çevre ilişkisi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Nyantakyi E., B., Jonathan M.(2017). "Technology gap, imported capital goods and productivity of manufacturing plants in SubSaharan Africa", *The Journal of International Trade and Economic Development*, 26(2): 209-227.
- Özçelik, Ö. ve Uslu, N. (2017). *Ekonomik Büyüme, İşsizlik ve Enflasyon Arasındaki İlişkinin VAR Modeli ile Analizi: Türkiye Örneği (2007-2014)*. Ekev Akademi Dergisi, 69, 31-51.
- Özşahin, Ş., Karaçor, Z. (2013). *Ekonomik Büyümenin Belirleyicilerinden Biri Olarak Beşeri Sermaye: Yükseköğrenimin Türkiye Ekonomisi İçin Önemi*. Niğde Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 6(1), 148-162.
- Öztürk, N.(2012). *Dış Ticaret: Kuram, Politika, Uygulama*, Bursa, EKİN Basım Yayın Dağıtım,
- Parasız, İ. (2000). *İktisat Teorisi*, Eskişehir:Anadolu Üniversitesi Yayınları
- Parasız, İ. (1999) *Modern Ansiklopedik Ekonomi Sözlüğü*, 1.bs., Bursa, Ezgi Kitabevi.

- Parkin, M.(2016). “Opportunity cost: A reply”, The Journal of Economic Education, 47/1:34-47
- Pekin, T. (2007). *Makro Ekonomi*, İzmir: Zeus Kitabevi.
- Posner, M., V.(2000). The Probability of Fortune: Financial Strategies with the Best Odds, London, Stoddart Pub.
- Rahman, M.,M., Shahbaz, M.,Farooq,A.(2015).Financial Development, International Trade, and Economic Growth in Australia: New Evidence From Multivariate Framework Analysis, Journal of Asia-Pacific Business, 16(1):24
- Ricardo,R. (1817). On the Principles of Political Economy and Taxation
- Salvatore, D.(2012).International trade policies, industrialization, and economic development, The International Trade Journal, 10(1):26
- Samuelson, P., (1995). "Gottfried Haberler (1900–95)", The Journal of International Trade and Economic Development, 4/3:409-415.
- Schumacher, R. (2012). “Adam Smith’s theory of absolute advantage and the use of doxography in the history of economics”, Erasmus Journal for Philosophy and Economics, Volume 5, Issue 2, pp. 54-80
- Sekwati, D., Dagume, M., A. (2023). Effect of Unemployment and Inflation on Economic Growth in South Africa. International Journal of Economics and Financial Issues, 13(1), 35-45.
- Seyidoğlu, H.(2015). Uluslararası İktisat: Teori, Politika ve Uygulama, Geliştirilmiş 20. Baskı, İstanbul, Güzem Yayınları
- Siddiqui, K.(2018). "David Ricardo’s Comparative Advantage and Developing Countries: Myth and Reality", International Critical Thought, Volume: 8, Issue:3: 420-435.
- Şimşek, M., Kadılar, C. (2010). Türkiye’de Beşeri Sermaye, İhracat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Nedensellik Analizi. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 11(1), 115-140.
- Taban, S. (2018). *İktisadi Büyüme Kavram ve Modeller*,Bursa: Ekin Yayınevi

- Taylor, C. (25.08.2021). Production Machining. "Is the German Apprenticeship Model the Answer for U.S. Manufacturing?" <https://www.productionmachining.com/articles/is-the-german-apprenticeship-model-the-answer-for-us-manufacturing> (15.09.2023).
- Teber, E.(2014). Türkiye’de İşsizlik, *Ekonomizm* <https://www.ekonomizm.com/2014/05/turkiyede-issizlik-emre-teber.html> (22.09.2023)
- Trademap.(2022),.Trademap."International Trade Center" https://www.trademap.org/Product_SelCountry_TS.aspx?nvpm=1%7c031%7c%7c%7c%7c%7c69529%7c%7c6%7c1%7c1%7c2%7c2%7c1%7c1%7c1%7c1%7c1 (12.09.2023).
- Trautwein, H., M.(2014).Three macroeconomic syntheses of vintage 1937: Hicks, Haberler, and Lundberg, The European Journal of the History of Economic Thought, 21(5):842.
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, (2003). Türkiye - Azerbaycan Siyasi İlişkileri <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> (12.09.2023)
- Uyar, E.Y. (2005), Türkiye’de Uygulanan İşsizlik ve İstihdam Politikalarının Avrupa Birliği Uyum Sürecine Etkileri (1980 sonrası), Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Ünlü, A., Kabak, S. (2016), Türkiye Ve Azerbaycan Ticaretinin Sürdürülebilirliği Ve Ampirik Analizi. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Ciep Özel Sayısı, 962-985.
- Ünsal, M., E. (2007). *İktisadi büyüme*, Ankara: İmaj Yayınevi
- Vernon, R.(1993). "Behind the scenes: How Policymaking in the European Community, Japan, and the United States Affects Global Negotiations", Environment: Science and Policy for Sustainable Development, Volume: 35(5): 12-43
- World Bank Report. (1991). United State, New York
- World Bank Report. (2019). United State, New York
- World Bank(2023). <https://www.worldbank.org/> (01.09.2023)

- Xiong, Y.(2019). “International Trade, Factor Endowments, and Income Inequality: Evidence from Chinese Regional Data”, *Emerging Markets Finance and Trade*, 2019, F16; D31; O15: 2-21
- Yılmaz, G. Ö. (2005).Türkiye Ekonomisinde Büyüme ve İşsizlik Oranları Arasındaki Nedensellik İlişkisi”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi*, Sayı 2: 11-29.
- Yılmaz,D. (2021),Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Enerjinin Rolü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Bolu.
- Zaim, S. (1997). *Çalışma Ekonomisi*. İstanbul: Filiz Kitap evi
- Zengin, E. (2010) “Piyasa Ekonomisine Geçiş Sürecinde Azerbaycan”, Yayın № 59, İstanbul Yurtdışı Hedef Pazar Araştırmaları, İstanbul:İstanbul Ticaret Odası Yayınları
- Zengin, E., Mikayılov, G. (2004). “Azerbaycan’da azgelişmişlik sorunu”, H. Selcan (Ed.) *Yeni Yüzyılda Azerbaycanın Sosyal ekonomik yapısı*, İstanbul: İstanbul Tasam Yayınları